

2020-21

3-3-3

SPECIAL ISSUE

Govt. of India- RVI No.: UPBIL/2014/56766

APPROVED UGC CARE

ISSN No. 2348-2397

**JOURNAL OF
ARTS, HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES**

SHODH SARITA

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY BILINGUAL
PEER REVIEWED REFEREED RESEARCH JOURNAL

• Vol. 7

• Issue 27

• July - September 2020

≡ EDITORIAL BOARD ≡

Dr. Surya Prasad Dixit

University of Lucknow, Lucknow

Dr. Parmeshwari Sharma

University of Jammu, Jammu

Dr. Yogendra Pratap Singh

University of Lucknow, Lucknow

Dr. M.P. Sharma

Jamia Millia Islamia University, New Delhi

Dr. Sudheer Pratap Singh

Jawahar Lal Nehru University, New Delhi

Dr. Girish Pant

Jamia Millia Islamia University, New Delhi

Dr. S. Chelliah

Madurai Kamraj University, Madurai

Dr. Arvind Kumar Jha

BBA Central University, Lucknow

Dr. Nagendra Ambedkar Sole

Central University of Rajasthan

Dr. Digvijay Pandya

Lovely Professional University, Punjab, India

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Brou Ramnan Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Vishwavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

≡ EDITOR IN CHIEF ≡

Dr. Vinay Kumar Sharma
Chairman

Sanchar Educational & Research Foundation, Lucknow

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Brou Ramnan Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Vishwavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

Published by
SANCHAR EDUCATIONAL & RESEARCH FOUNDATION LUCKNOW. U.P. (INDIA)

30	EFFECTS OF YOGA ON MENTAL AND PHYSICAL HEALTH	Mr. Ubale Rahul Vasant Dr. Navnath N. Lokhande	156
31	A COMPARATIVE STUDY OF AIR POLLUTION PRE AND DURING LOCK DOWN : A CASE STUDY IN FOUR METROPOLITAN CITIES OF MAHARASHTRA.	Dr. Vasudev Shivaji Salunke	160
32	EFFECTS OF EXERCISE TRAINING PROGRAM ON PHYSICAL FITNESS COMPONENTS OF SELECTIVE GIRLS	Dr. Venkat S. Mane	168
33	A REVIEW OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN INDIA	Dr. Vidyullata Rahul Hande	173
34	TO DEVELOPED KABADDI RATING SCALE OF BLOCK	Prof. Vidya D. Pathare Dr. Sharad Aher	181
35	EFFECT OF SELECTED EXERCISE TRAINING PROGRAMME ON EXPLOSIVE STRENGTH OF LEG PERFORMANCE OF VOLLEYBALL PLAYERS	Prof. Dr. Vinod Patil	185
36	EFFECT OF CROSSFIT TRAINING ON SELECTED PSYCHOLOGICAL VARIABLES OF DEGREE COLLEGE MALE STUDENTS	Mr. Vivek Bhosale	190
37	YOGA THERAPY IN THE FIELD OF SPORTS	Dr. Rajendra Waman	195
38	MOTIVATION IN SPORTS AND EXERCISE	Prof. Patil Yogendra Shivajirao	199

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

[Signature]

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

MOTIVATION IN SPORTS AND EXERCISE

□ Prof. Patil Yogendra Shivajirao*

ABSTRACT

Pre-adulthood and rising adulthood could be a period of physical, social, mental, and basic changes which can impact boundaries to and inspirations for physical. Understudies' day by day lives are described by latent conduct in any case, physical movement during this age section is significant because of future examples of grown-up wellbeing are set up as of now at this phase of life. a spread of studies are led to spot explanations behind partaking in physical movement and possible obstructions to being truly dynamic in puberty and youthful adulthood inside the range matured bunch four to eight years. Inspiration is an encased vitality power that decides all parts of our conduct; it moreover impacts on anyway we anticipate feel and act with others. In sport, high inspiration is wide acknowledged as a vital prerequisite in getting competitors to satisfy their latent capacity. In any case, given its naturally unique nature, it's a power that is regularly difficult to utilize totally. Understanding and upgrading inspiration is one in everything about chief in style territories of examination in mental science, furthermore as game and exercise mental science. In mental science and game brain science, this investigation has principally tended to the job of inspiration in singular carries on with, especially once tending to inspiration in achievement settings. Inspiration has in some cases taken the state of dealing with the inspiration of others which is typically the need of the parent, the educator or the mentor or of dealing with one's own inspiration.

Keywords : Motivation, Pre-adulthood, adulthood, puberty.

Introduction

Pre-adulthood and rising adulthood could be a period of physical, social, mental, and basic changes which can impact boundaries to and inspirations for physical. Understudies' day by day lives are described by latent conduct in any case physical movement during this age section is significant because of future examples of

grown-up wellbeing are set up as of now at this phase of life. a spread of studies are led to spot explanations behind partaking in physical movement and possible obstructions to being truly dynamic in puberty and youthful adulthood inside the range matured bunch four to eight years. Inspiration is an encased vitality power that decides all parts of our conduct; it moreover impacts on anyway we anticipate feel and act

*Director of Physical Education and Sports, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalay, Nashik Road-422101.

with others. In sport, high inspiration is wide acknowledged as a vital prerequisite in getting competitors to satisfy their latent capacity. In any case, given its naturally unique nature, it's a power that is regularly difficult to utilize totally. Understanding and upgrading inspiration is one in everything about chief in style territories of examination in mental science, furthermore as game and exercise mental science. In mental science and game brain science, this investigation has principally tended to the job of inspiration in singular carries on with, especially once tending to inspiration in achievement settings. Inspiration has in some cases taken the state of dealing with the inspiration of others which is typically the need of the parent, the educator or the mentor or of dealing with one's own inspiration.

Competitor inspiration for interest in sports rivalries and exercises has been concentrated from a spread of angles. Some game therapists order the size of competitors' inspirations for investment in sports rivalries as game direction in movement, instructing and rivalries. Distinguishing proof of those measurements in competitors could encourage direct people's inspiration, propensity and readiness to take part in sports rivalries and exercises. This could assume a significant job in building up competitors' psychological abilities, unmistakable mental shortcomings and qualities, preparing individuals for interest in a few games, action unique aptitudes and sports cooperation in a few serious things muscle head inspiration for investment in sports rivalries and exercises has been concentrated from a spread of perspectives. Some game therapists characterize the size of competitors' inspirations for investment in sports

rivalries as game direction in action, training and rivalries. Distinguishing proof of those measurements in competitors could encourage direct people's inspiration, propensity and arrangement to partake in sports rivalries and exercises.

This may assume a significant job in building up competitors' psychological aptitudes, unmistakable mental shortcomings and qualities, preparing individuals for investment in a few games, action uncommon abilities and sports cooperation in a few serious things muscle head inspiration for interest in sports rivalries and exercises has been concentrated from a spread of viewpoints. Some game therapists characterize the size of competitors' inspirations for cooperation in sports rivalries as game direction in movement, instructing and rivalries. Distinguishing proof of those measurements in competitors could encourage direct people's inspiration, propensity and readiness to take an interest in sports rivalries and exercises. this could assume a significant job in building up competitors' psychological aptitudes, unmistakable mental shortcomings and qualities, preparing individuals for interest in totally various games, movement uncommon abilities and sports support in a few serious things

Motivations are two fundamental types:

Extrinsic motivation:

This can be characterized in a manner behaviourist. The reason for the conduct originates from outside, for example, a prize and danger of discipline etc.

Natural inspiration is one that has no other reason aside from your own pleasure or

PRINCIPAL

individual enthusiasm for doing as such. It is advanced by mental needs for example, individual causation, viability or straightforward interest.

Intrinsic motivation is one that has no other purpose except your own pleasure or personal interest in doing so. It is promoted by psychological needs such as personal causation, effectiveness or simple curiosity.

Components approach of inspiration:

- The instructor must fortify its own preparation theory or play on account of group activities.
- These techniques must place without hesitation, which is a reflected player or understudies.
- The instructor mentor must do an evaluation of how it influences every player in your present place of employment inspiration.

Approaches to get inspiration.

Teacher should initially be genuine and excited individual what he needs to pass on to his understudies, and consistently investigate it from a shared objective. The more we utilize more assortments of procedures to inspire understudies.

- Conversations, conversations, gatherings and conversations with the group, study hall or workgroup.
- Dialogues with singular competitors.

Strategies to build inspiration

- Guarantee that all competitors have the chance to encounter accomplishment now

and again. To do instructors and mentors should structure explicit exercises for their understudies. It is no utilization to consistently win them, if there are lower level players has been to plan an assignment where I stand or when gatherings make it adjusted with the goal that achievement is managed.

- Increment the impression of control of competitors permitting them to partake in the choice procedure and giving them obligations. For instance, they picking a specific game framework or technique plays.
- Utilize encouraging feedback and endorsements at whatever point conceivable.
- Set feasible objectives yet speak to a test. From less to additional, yet thinking about that the high level players must be all the more requesting difficulties.
- Assortment in the preparation program.
- Encourage correspondence. Players and understudies are people and should have methods for correspondence clear and known to communicate their necessities.
- Energize a feeling of pride in having a place with the gathering. On the off chance that a youngster is related to the gathering or study hall will be simpler to attempt the movement.
- Consider the additional game targets, for example, promptness, discipline etc.
- Use auto-enlistment strategies to see improvement or assessments. Abstain from being prejudicial to less advantaged understudies don't feel uprooted gathering however with development potential.

Deena Pandhara

PRINCIPAL

- Amplify social impact, members connect including sorting out recreational and social exercises. Indeed, even with loved ones.
- The teacher is the wellspring of data and must be coach and prepared to respond to inquiries from understudies, in the event that they don't have the foggiest idea about the appropriate response offered to help discover her.

Strategies for improving a competitor's inspiration include:

- ✓ Providing additional time and regard for a competitor when he/she is experiencing issues learning an expertise.
- ✓ Reward little gains of accomplishment for all ability levels - novices through first class skaters.
- ✓ Develop different proportions of perceiving skating accomplishment other than winning.
- ✓ Show your competitors that they are imperative to you after a misfortune just as after a triumphant.
- ✓ Show your competitors that you are pleased with them and amped up for what they are doing in skating and particularly perceive non-sports interests.

Competitors need self-esteem, confidence and fearlessness in skating and non-skating exercises

- ❖ Providing additional time and consideration regarding a competitor when he/she is experiencing issues learning ability.
- ❖ Reward little gains of accomplishment for all ability levels amateurs through world class skaters.

- ❖ Develop different proportions of perceiving skating accomplishment other than winning
- ❖ Show your competitors that they are imperative to you after a misfortune just as after a triumphant.
- ❖ Show your competitors that you are glad for them and amped up for what they are doing in skating and particularly perceive non-sports intrigue.

Setting-Goals

Setting goals has proved to be one among the only and effective motivational devices developed for sports within the past three decades. While the concept isn't new, today the techniques for effective goal setting are refined and clarified. Goals give direction. They tell us what must be accomplished. They increase effort, persistence and therefore the quality of performance. There are various factors that have got to be considered when formulating goals which will work. The subsequent are brief descriptions of important considerations:

Create the proper environment

Motivation starts on the training pitch. When a player arrives for one among your training sessions, they ought to feel a surge of impetus hit them from the off. You'll rouse that emotion in your players by creating a positive environment in and around your training facilities. Take a glance around, does the environment inspire confidence in players that they will happen, give their all and contribute to a club that's heading within the right direction? You'll make small improvements to the present by investing in new equipment or sprucing up your clubhouse or changing rooms.

Communication goes two ways

We touched on the importance of communicating comfortably with individuals in social scenarios. Communicating well together with your team in sporting scenarios is simply as important to improving motivation and it must be considered a two-way street. As a teacher the onus is usually on you to present solutions to your team that they're then expected to implement. But communication should be a street, and taking note of your players can assist you gauge their thoughts on how best to enhance and move forward. Tap into the minds of your players and determine their thoughts on personal and team development, helping you appeal to those objectives when motivating them in future.

Make it fun

Central to making an honest, positive team environment is fun. Fun is one among the foremost vital aspects of participating in sport, and yet one among the toughest to realize. Youth teams are known to value the enjoyment of sport above winning; and even adults are often hard to motivate during a community sports framework. Challenging your players and breeding that drive and endeavor to succeed is itself a part of the fun of participating in sport. Use the pointers during this article to make that engaged, motivated environment and players will get far more enjoyment out of playing for you and with each other.

IPAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Competitive Aspects
Jail Road, Nasik Road - 422 101

We all undergo similar emotions when playing sport, and one among the foremost pressing is that the will to win. Competition may be a central topic to motivating yourself to

succeed, and your team is not any different. There's nothing wrong with inflaming that innate competition in sportsmen and ladies. It fuels that necessity for fun and helps to motivate your team to constantly improve and become better than their peers.

Don't punish failure

Sport is an emotive subject. It rouses passion, delight and despair altogether folks sometimes all within a couple of seconds of 1 another. In response, coaches can sometimes get over excited within the disappointment of a final minute defeat or individual lapse in concentrate and fly off the hook.

References:

- Aguinis, H., & Stone-Romero, E. F. (1997). Methodological artifacts in moderated multiple regression and their effects on statistical power. *Journal of Applied Psychology*, 82, 192-206.
- Ames, C. (1984a). Competitive, cooperative, and individualistic goal structures: A cognitive-motivational analysis. In C. Ames & R. Ames (Eds.), *Research on motivation in education: Vol. 1. Student motivation* (pp. 117-208). New York: Academic Press.
- Ames, C. (1984b). Conceptions of motivation within competitive and noncompetitive goal structures. In R. Schwarzer (Ed.), *Self-related cognitions in anxiety and motivation* (pp. 205-241). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Manav
Jail Road, Nasik Road - 422 101

- Ames, C. (1992a). Achievement goals and the classroom motivational climate. In D. H. Schunk & J. L. Meece (Eds.), *Student perceptions in the classroom* (pp. 327-348). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Ames, C. (1992b). Achievement goals, motivational climate, and motivational processes. In G. C. Roberts (Ed.), *Motivation in sport and exercise* (pp. 161-176): Champaign, IL: Human Kinetics.
- Agya Jit Singh (1992), "Sports Psychology: A study of Indian sportsman" (Delhi: Friends Publication.), pp: 15-16.
- Abnorm, J. (2012). Child Psychology: Social information processing as a mediator between cognitive schemes and aggressive behavior in adolescents. Department of Personality, Psychological Assessment and Treatment, University of Deusto.
- Backley, S. (1996), *The Winning Mind: A Guide to Achieving Success and overcoming Failure*. Land, Aurum Press.
- Brayant J. Cratty, (1968) "Psychology and Physical Activity", (New Jersey:Englewood Cliffs, Prentice hall Inc.) pp-15.
- Cock rill, (2002), "Solution in Sports Psychology"(Thomson Publishing, 1 ed.), pp- 32-43

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

B. P. J. J.
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - III

OCTOBER - DECEMBER - 2020

ENGLISH / MARATHI / HINDI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Leena Panthare

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

Dr. P. P. P. P.
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

 EDITORIAL BOARD

<p style="text-align: center;">Professor Kaiser Haq Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh.</p>	<p style="text-align: center;">Roderick McCulloch University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.</p>
<p style="text-align: center;">Dr. Ashaf Fetoh Eata College of Art's and Science Salmau Bin Abdul Aziz University, KAS</p>	<p style="text-align: center;">Dr. Nicholas Loannides Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.</p>
<p style="text-align: center;">Muhammad Mezbah-ul-Islam Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of Information Science and Library Management University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.</p>	<p style="text-align: center;">Dr. Meenu Maheshwari Assit. Prof. & Former Head Dept. of Commerce & Management University of Kota, Kota.</p>
<p style="text-align: center;">Dr. S. Sampath Prof. of Statistics University of Madras Chennai 600005.</p>	<p style="text-align: center;">Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao M.B.A., Ph.D., FDP (ITMA) Assit. Prof. Dept. of Management Pondicherry University Karaikal - 609605</p>
<p style="text-align: center;">Dr. S. K. Olanwar Professor and Head, Physics, Sat Gadge Baba Amravati University, Amravati.</p>	<p style="text-align: center;">Dr. Rana Pratap Singh Professor & Dean, School for Environmental Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University Raebareilly Road, Lucknow.</p>
<p style="text-align: center;">Dr. Shekhar Gungurwar Hindi Dept. Vasant Rao Naik Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.</p>	<p style="text-align: center;">Memon Sohel Md Yusuf Dept. of Commerce, Nizwa College of Technology, Nizwa Oman.</p>
<p style="text-align: center;">Dr. S. Karunanidhi Professor & Head, Dept. of Psychology, University of Madras.</p>	<p style="text-align: center;">Prof. Joyanta Borbora Head Dept. of Sociology, University, Dibrugarh.</p>
<p style="text-align: center;">Dr. Walmik Sarwade HOD Dept. of Commerce Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.</p>	<p style="text-align: center;">Dr. Manoj Dixit Professor and Head, Department of Public Administration Director, Institute of Tourism Studies, Lucknow University, Lucknow.</p>
<p style="text-align: center;">Prof. P. T. Srinivasan Professor and Head, Dept. of Management Studies, University of Madras, Chennai.</p>	<p style="text-align: center;">Dr. P. Vitthal School of Language and Literature Marathi Dept. Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.</p>

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S.No.	Title & Author	Page No.
1	Impact of Nutrition Education in Obese Adolescents Dr. Megha S. Deshmukh	1-4
2	Studies on Dielectric and Conductivity Properties of Mn Doped 95BFO - 5BT Ceramics Prepared By Sol-Gel Method Dr. Chandrakant S. Ulhe	5-9
3	The Law of End Dr. Himanshu Shankarrao Zaporde	10-13
4	There Impact of Pro Kabaddi League for Development of the Kabaddi in India Dr. Navnath Nanarao Lokhande	14-19
5	Reflection of Human Rights in Constitution of India Pankaja N. S.	20-24
6	A Correlational Study between Teaching Effectiveness and Adjustment of Teachers Teaching Visually Impaired Children with Respect to Professional Qualification Dr. Mugdha Prabhakar Sangelkar	25-29
7	Priority Sector Lending in India Mr. Dhananjay Uttam Nilewad Dr. S. B. Adkine	30-34
8	Impact of Locus of Control and Gender on Life Satisfaction of Elder Dr. Quadri Syed Javeed Mrs. Kalyani Ajit Kharat	35-38
9	Factors Influencing Online Buying behavior of College Students: A Case Study of Colleges in Kolhapur City Mr. Umesh D. Dabade	39-44
10	Women Empowerment: A Boost through Media Dr. Navdeep Kaur	45-49

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	नाशिक जिल्ह्यातील प्रसिद्ध धार्मिक स्थळांचे आर्थिक अध्ययन प्रा. ए. पी. निसाळ डॉ. डी. के. होळकर	१-६
२	कमें ईशु भजावा । प्रा. डॉ. श्याम नेरकर	७-९
३	कोरोनोतर कालखंडातील मराठी साहित्याची दिशा प्रा. डॉ. सूर्यकांत हरिशंकर गिरे	१०-१५
४	कर्म संकल्पना समजून घेतांना डॉ. सुनील कालमेघ	१६-२०
५	महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव मोहिमेचा एक अभ्यास, विशाखा मराठवाडा प्रा. सुरेश लक्ष्मण शहापुरे	२१-२५
६	वाढत्या नागरिकरणाचा पर्यावरण व मानवी जीवनावरील होणारा परिणाम जयवंत पिराजी जुकरे	२६-३२
७	आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या कर्जविषयक स्थितीचा अभ्यास: विशेष संदर्भाने विधवा शारदा जगन्नाथ खेडकर	३३-४०

Leena Panthare

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

Leena Panthare

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

१. नाशिक जिल्ह्यातील प्रसिद्ध धार्मिक स्थळांचे आर्थिक अध्ययन

प्रा. ए. पी. निसाळ
संशोधक विद्यार्थी, शांतिारामनापू वावरे महाविद्यालय, सिडको.
डॉ. डी. के. होळकर
मार्गदर्शक, आर्ट्स, कॉमर्स महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड.

प्रस्तावना

भारत हा धार्मिक क्षेत्रासाठी प्रसिद्ध आहे. भारतात हजारो वर्षांपूर्वी विविध ऋषीमुनींनी तपस्या, आराधना करून देवी-देवतांना प्रसन्न करून घेतले. भारतात जेवढे धार्मिक स्थळे आहेत त्या सर्व धार्मिक स्थळांची विशेष अन्वयिका आहे. या धार्मिक स्थळांचे महत्त्व जाणून घेण्यासाठी अनेक देशांतून पर्यटक येतात. त्याचबरोबर भारतीय लोक सुद्धा या धार्मिक स्थळांने दर्शन घेण्यासाठी चारधाम यात्रा, तिर्थयात्रा करतात. आज धार्मिक स्थळांना भेट देणाऱ्या भाविकांच्या संख्येत दिसेंदिवास पाहू होत आहे. याचा परिणाम त्या धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी विविध उद्योग व्यवसायांची वाढ होताना दिसत आहे. याचा परिणाम त्या धार्मिक क्षेत्राच्या विकासाबरोबर स्थानिक लोकांना विविध स्वरूपात रोजगार प्राप्त होत आहे.

उत्तर महाराष्ट्रातील अनेक धार्मिक स्थळांपैकी नाशिक जिल्ह्यात विविध धार्मिक स्थळे आहेत. यात काही प्रसिद्ध धार्मिक स्थळांपैकी त्र्यंबकेश्वर, नाशिक शहर, सप्तशृंगी बाणी देवी ही तिर्थस्थळे अत्यंत प्रसिद्ध तिर्थस्थळे म्हणून उल्लेखली जातात. सरकार या धार्मिक स्थळांच्या विकासासाठी निधी जाहीर करते हा निधी आर्थिक स्वरूपात मिळत असल्याने विविध विकास कामांच्या निमित्ताने तेथील लोकांना रोजगार मिळतो. २०१५ मध्ये नाशिक जिल्ह्यातील त्र्यंबकेश्वर या ठिकाणी कुंभमेळाच्या निमित्ताने सरासरी २५ करोडचा निधी रस्त्यांच्या कामासाठी मंजूर झाला होता. यागुळे रस्त्यांची कामे करणारे मजूर, कॉन्ट्रॅक्टर, पाण्याचे टँकर पुरवठा करणारे, बोजपुरवठा करणारे विविध मजूरांना रोजगार मिळाला. तसेच या निधीतून दवाखान्याची स्वच्छतागृहांची बांधणी करण्यात आली व पिण्याच्या पाण्याची सोय केली गेली. अशा विविध सोयी-सुविधा यानिमित्ताने या तिर्थक्षेत्री केली गेली. अशा विविध सोयी-सुविधा यानिमित्ताने या तिर्थक्षेत्री होताना याचा परिणाम या तिर्थक्षेत्राचा विकास होताना दिसून येतो.

नाशिक जिल्ह्यातील नाशिक शहरात कुंभमेळा काळात उड्डानपूल, रस्त्यांच्या विकासासाठी २०१५ मध्ये २० कोटीचा निधी जाहीर झाला होता. या निधीतून रस्त्यांच्या विकासाची विविध कामे करण्यात आली. नाशिक दर्शनासाठी जादा बसेस सोडण्यात आल्या काही त्र्यंबकेश्वर दर्शनासाठी जादा एसटी बस सुविधा उपलब्ध करण्यात आल्या याचा एसटी महामंडळाला एका दिवसात सरासरी ८० लाख रुपयांचा फायदा झाला. तसेच सप्तशृंगी या अर्धपर्वट्याचे दर्शन घेण्यासाठी दररोज भाविक येतात. भाविकांच्या गर्दीमुळे या ठिकाणच्या उद्योग व्यवसायांना मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली आहे. नवरात्र काळात

देवींच्या दर्शनासाठी जादा बसेस सोडल्याने एसटी महामंडळाला सरासरी १ कोटी रूपयांची आर्थिक उलाढाल झाली. नाशिक जिल्ह्यातील या प्रसिद्ध तिर्थस्थळांमुळे नाशिक जिल्ह्याचा विकास होताना दिसत आहे. विविध ठिकाणी उद्‌घाणपुलाचे काम सुरू झालेले दिसून येते.

भारत हा हिंदुबहुल देश आहे. हिंदु धर्मात ३३ कोटी देव आहे असे मानले जाते. अनेक देवदेवतांची ठिकठिकाणी मंदिरे उभारली गेली आहे. पुराणातील वर्णानुसार तसेच रामायण, महाभारतातील दाखल्यानुसार वेगवेगळ्या ठिकाणी देवता निवास करत असल्याचे दाखले दिले गेले आहे. उदा. काशी, प्रयाग, हरिद्वार, द्वारका, मथुरा, ज्योतिर्लिंग, अष्टविनायक, शक्तीपीठे, चारधाम अशी विविध धार्मिक स्थळे संपूर्ण भारतभर विखुरलेली आहे. भारतातील सर्वाधिक पर्यटन हे धार्मिक स्वरूपाचे आहे. स्वाभाविकच त्या त्या ठिकाणी विविध व्यवसाय विकसित झाले आहे आणि होत आहे. भारत सरकारही या स्थळांचा विकास व पर्यटन व्यवसायाचा विकास यासाठी प्रयत्नशील आहे. वेळोवेळी सरकारकडून यासाठी निधी प्राप्त होत असतो. सरकारकडून प्राप्त झालेल्या निधीचा तेथील विकासासाठी वापर होत आहे. धार्मिक क्षेत्रांचा विकास झाल्यामुळे याठिकाणी येणाऱ्या भाविकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. याचा फायदा परिसरातील लहानमोठ्या व्यवसायिकांना होत आहे. स्थानिक व्यवसायिकांना नफा होत असल्याने त्यांनी त्यांच्या व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूकीत वाढ केली आहे.

राज्याच्या पर्यटन विकासाच्या दृष्टीकोनातून १९६९ मध्ये पर्यटन संचनालय स्थापन केले. १९७५ मध्ये महाराष्ट्र राज्य पर्यटन विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. धार्मिक क्षेत्रांच्या विकासांमुळेच त्या त्या देवस्थानास येणाऱ्या भाविकांना विविध सोयी उपलब्ध झाल्या. उदा.शिर्डी हे साईबाबांचे देवस्थान असणारे धार्मिक क्षेत्र पूर्वी एक छोटेस खेड होत आणि आज या धार्मिक क्षेत्राच्या ठिकाणी विविध सोयी उपलब्ध झाल्याने शिर्डी या क्षेत्राचा विकास झालेला दिसून येतो.

उद्दिष्टे

नाशिक जिल्ह्यातील प्रसिद्ध धार्मिक स्थळांचे आर्थिक महत्त्व अभ्यासणे.

गृहित

नाशिक जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळांमुळे स्थानिक परिसराच्या आर्थिक विकासास हातभार लागला आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधकाने द्वितीय स्त्रोतातून माहिती मिळविली आहे. यासाठी विविध मासिके, इंटरनेट, पुस्तके, युट्युव चॅनल व्हीडीओ, वृत्तपत्र याद्वारे प्रसारित झालेल्या माहितीचा संदर्भ घेतला आहे.

भारत हा देश विविधतेने नटलेला असून भारतात सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक भिन्नता दिसून येते. संपूर्ण भारतात विविध धार्मिक स्थळे असून प्रत्येक धार्मिक स्थळांचे वैशिष्ट्य व महत्त्व हे भिन्न भिन्न आहे. या विविध धार्मिक स्थळांचे दर्शन घेण्यासाठी व्यक्ती चारधाम यात्रा, तिर्थयात्रा करतात. या तिर्थयात्रा केल्यानंतर व्यक्तीला मानसिक समाधान लाभते व मानवी जीवन हे सफल झाल्याचे वाटते. संपूर्ण भारतात विविध धार्मिक स्थळे असून विविध राज्यांत विविध धार्मिक स्थळे आहेत. त्यातील उत्तर महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यात विविध धार्मिक स्थळे असून तेथील धार्मिक स्थळांमुळे स्थायिक परिसरातील

व्यवसायिकांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे व त्या तिर्थस्थळांमुळे स्थानिक परिसराचा देखील विकास झाला आहे. नाशिक जिल्ह्यात विविध धार्मिक स्थळे असून संपूर्ण भारतातून याठिकाणी भाविक येत असतात. त्यामुळे या धार्मिक स्थळांच्या परिसरातील उद्योग व्यवसायांना चालना नाशिक जिल्ह्यातील अशी प्रसिद्ध धार्मिक स्थळे कोणती याचे साविस्तर अध्ययन पुढीलप्रमाणे.

नाशिक

नाशिक जिल्ह्यातील नाशिक हे शहर एक पवित्र तिर्थस्थळ म्हणून प्रसिद्ध आहे. प्रभू श्री रामचंद्रांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेली ही तिर्थभूमी म्हणून उल्लेख होतो. प्रभू श्री राम चौदा वर्ष वनवास भोगत असताना सर्वात जास्त कालावधी नाशिक येथील पंचवटी भागात वास्तव्य केले होते. यामुळे ही पवित्र भूमी म्हणून नाशिकचे नाव घेतले जाते. नाशिक या शहरात गोदावरीचा संगम असून याठिकाणी प्रभू श्री राम यांनी स्नान केल्याने या कुंडास रामकुंड हे नाव देण्यात आले. या कुंडात स्नान केल्याने सर्व पापे नाश पावतात अशी अख्यायिका आहे. संपूर्ण भारतातून याठिकाणी स्नानासाठी तसेच अस्थी विसर्जनासाठी भाविक येत असतात. तसेच या ठिकाणी कुभ्येळ्याच्या काळात अनेक ऋषी व भाविक स्नानासाठी येतात. तसेच ऋषीपंचमीला या ठिकाणी स्नान करण्यासाठी गर्दी असते. यामुळे या परिसरातील उद्योग व व्यवसायिक यांना रोजगार उपलब्ध होतो. याठिकाणी विविध दुकाने, प्रसाद, फुल विक्रेते, फुगेवाले, खेळणी विक्रेते या विविध व्यवसायिकांना या ठिकाणी रोजगार मिळतो. तसेच नाशिक शहरात तपोवन, सितागुंफा आहे. या ठिकाणी प्रभू श्री राम यांनी तपस्या केली होती. नाशिक दर्शनासाठी येणारे प्रत्येक भाविक या ठिकाणी भेट देतात. नाशिक मधील काळाराम मंदिर हे भारतातील, महाराष्ट्रातील, नाशिक शहराच्या पंचवटी भागातील प्रभू श्री राम यांना समर्पित एक जुने हिंदू मंदिर आहे. हे नाशिक शहरातील सर्वात महत्त्वाचे मंदिर आहे. या मंदिराचे नाव भगवान श्री राम यांच्या काळ्या पुतळ्यापासून आहे. गर्भगृहात सीता देवी व लक्ष्मण या देवांच्या मूर्ती देखील आहे. या मूर्तीची स्थापना २००० वर्षांपेक्षा जास्त आहे. संपूर्ण भारतातून या ठिकाणी भाविक दर्शनासाठी येतात.

नाशिक शहरात कपालेश्वर हे प्रसिद्ध तीर्थस्थळ आहे. हे संपूर्ण भारतातील एकमेव असे मंदिर आहे की या ठिकाणी महादेवांसमोर नदी नाही याची पौराणिक कथा आहे. महादेवाकडून ब्रह्मदेवाच्या पाचव्या मुखाची हत्या झाली या हत्येचे पाप कसे फेडायचे याचे मार्गदर्शन नंदीकडून झाले व महादेवांनी रामकुंडावर स्नान केल्यावर त्यांचे पाप दूर झाले. तेव्हा त्यांनी नंदीला गुरू मानले व मंदिरात फक्त महादेवाची मूर्ती राहिली. या ठिकाणी भाविक ब्रह्मदेवने येतात. या मंदिराच्या परिसरात हजारो व्यवसायिक आपला उदरनिर्वाह करतात.

नाशिक हे पवित्र तिर्थस्थळ असून या तिर्थस्थळामुळे आज हजारो व्यवसायिक आपला हॉटेल, लॉजिंग, कपड्याचे दुकान, भांड्याचे दुकान, छोटे-मोठे, किरकोळ विक्रेते या ठिकाणी व्यवसायाच्या माध्यमातून अर्थार्जन करतात. या तिर्थस्थळामुळे आर्थिक उलाढाल होतांना दिसून येत आहे.

श्री त्र्यंबकेश्वर

त्र्यंबकेश्वर हे महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यातील सर्वात प्रसिद्ध तिर्थस्थळ असून बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक आहे. त्र्यंबकेश्वर येथील मंदिर अत्यंत प्राचिन काळापासूनचे मंदिर आहे. गोदावरी नदीचे उगम स्थान असलेल्या ब्रह्मगिरी पर्वताच्या पायथ्याशी त्र्यंबकेश्वर हे तिर्थस्थळ बसलेले आहे. या मंदिराचे व्यवस्थापन हे त्र्यंबकेश्वर मंदिर ट्रस्टकडून केले जाते. ट्रस्टकडून भक्तांसाठी निवासाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे.

आज त्र्यंबकेश्वर याठिकाणी विधी करण्यासाठी संपूर्ण भारतातून भाविक येतात. कारण काही विशिष्ट विधी याठिकाणीच होतात जसे नारायण नागबली, त्रिपिंडी श्राद्ध, कालसर्प पूजा, विविध नक्षत्र पूजा, अभिषेक या विधीसाठी भाविक या ठिकाणी मुक्कामी येतात. या ठिकाणी आलेल्या भाविकांसाठी राहण्याची सुविधा आहे.

श्रावण महिन्यात या ठिकाणी लाखो भाविक दर्शन घेऊन जातात. याकाळात याठिकाणी असणाऱ्या व्यवसायिकांचा आलेल्या भाविकांमुळे उद्योग धंद्यात वाढ होऊन आर्थिक उलाढाल वाढते. तसेच दर बारा वर्षांनी येणारा सिंहस्थ कुंभमेळा याठिकाणी भरतो. त्यामुळे येथील स्थानाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. दर बारा वर्षांनी येणाऱ्या कुंभमेळ्याच्या निमित्ताने याठिकाणी सरकारकडून विविध रस्त्यांची, पाण्याची, राहण्याची सुविधा उपलब्ध केली जाते. या सेवा-सुविधा अंतर्गत विविध लोकांना रोजगार प्राप्त होतो. उदा. रस्त्यांच्या कामासाठी मजुरांना रोजगार मिळतो. कुंभमेळ्यासाठी सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात निधी जाहिर केले जाते. या निधीतून सरकार विविध कामे करून घेते.

त्र्यंबकेश्वर येथे कुंभमेळ्याच्या पर्वनीकाळात स्नानासाठी संपूर्ण भारतातून साधुसंत येतात. तसेच विविध राज्यांतून भाविक या ठिकाणी स्नानाला येतात. एका दिवशी सरासरी ४५ लाख भाविक येतात. येणारे भाविक विविध राज्यांतून येतात त्यामुळे ते याठिकाणी मुक्कामी राहतात. यामुळे येथील हॉटेल, लॉजिंग, दुकाने यांना आलेल्या भाविकांमुळे उत्पन्नाचे स्रोत उपलब्ध होतात. कारण आलेले भाविक कोणत्या ना कोणत्या वस्तूची खरेदी करतात त्यामुळे याठिकाणी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक उलाढाल होताना दिसून येते. त्र्यंबकेश्वर हे ज्योतिर्लिंग असल्यामुळे याठिकाणी दररोज हजारो भाविक भेट देतात. तसेच प्रत्येक सोमवारी याठिकाणी अनेक भाविक दर्शनासाठी येतात.

त्र्यंबकेश्वर येथे निवृत्तीनाथ महाराजांची समाधी आहे. निवृत्तीनाथांच्या यात्रेच्या दिवशी तसेच रामवारी, एकादशी या दिवशी असंख्य भाविक येथे येतात. यात्राकाळात व इतर दिवशीही या ठिकाणी असणाऱ्या हॉटेल, लॉजिंग, प्रसाद विक्रेते, खेळण्यांची दुकाने, किरकोळ विक्रेते यांना मोठ्या प्रमाणात अर्थार्जन होते. त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक क्षेत्रामुळे स्थानिक परिसरातील शेतजमिनीला जास्त किंमत आली आहे. या ठिकाणी असणारे शेतकरी प्रगतशील शेतकरी म्हणून ओळखले जातात. अशर प्रकारे त्र्यंबकेश्वर हे नाशिक शहरातील प्रसिद्ध तिर्थस्थळ असून उद्योग व व्यवसायिकांचे मुख्य केंद्र आहे. या तिर्थस्थळांमुळे स्थानिक परिसराचा विकास होऊन हजारो लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे.

त्र्यंबकेश्वर हे तिर्थस्थळ ब्रह्मगिरी पर्वताच्या सान्निध्यत असून याठिकाणी गोदावरी नदीचा उगम झालेला आहे. ब्रह्मगिरीच्या पर्वतातून ही गोदावरी नदी वाहते हे सुंदर निसर्गरम्य घातावरणात बसलेले असून पर्यटनाचे देखील आकर्षक स्थळ आहे.

या धार्मिक स्थळांच्या परिसरात अनेक भक्तांनिवास आहे. आलेल्या भाविकांची येथे राहण्याची चांगली सोय केलेली आहे. या ठिकाणी मंदिराच्या बाहेर फुले, अगरवती, नारळ, प्रसाद, पूजा सामग्रीची विविध दुकाने आहे. तसेच याठिकाणी विविध व्यवसायाच्या माध्यमातून लोक आपला उदरनिर्वाह करतात.

सप्तश्रृंगी देवी

नाशिक जिल्ह्यातील घणी येथे सप्तश्रृंगी देवीचे मंदिर आहे. पुराणात उल्लेखिलेल्या १०८ पीठांपैकी महाराष्ट्रातील देवीच्या साडेतीन पीठांपैकी ते अर्धपीठ आहे अशी मान्यता आहे. बाकीचे तीन पीठ म्हणजे कोल्हापूरची महालक्ष्मी, तुळजापूरची तुळजाभवानी व माहुरची रेणुका. १८ हातांच्या या जगदंबा देवीच्या दर्शनासाठी देशभरातून भाविक येतात. ब्रह्मदेवाच्या कर्मडलुपासून निघालेल्या गिरिजा महानदीचे रूप म्हणजे सप्तश्रृंगीदेवी असे मानले जाते. आदिशक्तीचे हे मुळ स्थान आहे असे मानले जाते. हि देवीच्या मुर्ती स्वयंभू आहे. येथील गाभान्याला शक्तीद्वार, सूर्यद्वार व चंद्रद्वार असे तीन दरवाजे आहेत. या तिन्ही दरवाजातून देवीचे दर्शन घडते.

वणी येथील देवीचे दर्शन घेण्यासाठी हजारो भाविक येतात. तसेच नवरात्रोत्सव काळात लाखो भाविक दर्शन घेऊन जातात. पौर्णिमा, मंगळवार, शुक्रवार या दिवशी भाविकांची गर्दी जास्त असते. यात्राकाळात याठिकाणी अरुणाच्या व्यवसायिकांना आलेल्या भाविकांमुळे रोजगार प्राप्त होतो. याठिकाणी विविध प्रसाद विक्रेते, खेळण्यांची दुकाने, हॉटेल, किरकोळ विक्रेते, लॉजिंग घेणा उत्पन्न मिळते. याठिकाणी देवीला भाविक नवस करतात व नवस पूर्ण झाल्यानंतर याठिकाणी मंदिरात सत्पनारावण पूजा केली जाते. यामुळे येथील पुजाऱ्यांना दक्षिणा मिळते.

अशा प्रकारे या देवस्थानामुळे येथील व्यवसायिकांना अर्थार्जन होते. त्याचबरोबर या तीर्थस्थळाचा विकास देखील होताना दिसून येतो. उदा. वरती गडावर चढण्यासाठी जे भाविक पायऱ्यांचा वापर करू शकत नाही त्यांच्यासाठी रोपवेज बसविण्यात आले आहे. सप्तश्रृंगी या तीर्थस्थळामुळे येथील स्थानिक व्यवसायिकांना उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध झाले आहे. वरती गडावरती जाण्याकरिता खाजगी प्रवासी वाहतूकदारांना मागणी निर्माण झाली आहे.

अशा प्रकारे या देवस्थानामुळे येथील व्यवसायिक, वाहतूकदार यांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे.

नाशिक जिल्ह्यात विविध धार्मिक स्थळे आहेत. या धार्मिक स्थळांच्या स्थानिक परिसरातील व्यवसायिकांना विविध प्रकारे रोजगार उपलब्ध झाला आहे. सरकार या स्थळांच्या विकासासाठी जो निधी जाहीर करते त्याचा फायदा स्थानिक लोकांना, व्यवसायिकांना होतो. उदा. कुंभमेळ्याच्या निमित्ताने त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक स्थळाला २०१५ मध्ये २५,०० करोडचा निधी मंजूर करण्यात आला होता. त्यात रस्त्यांची कामे, साधुसंतांसाठी राहण्याची सुविधा करण्यासाठी आखाड्यांची कामे, रस्त्यांवरील पथदिवक, स्वच्छतागृहाची बांधणी कामे करण्यात आली. तसेच नाशिक जिल्ह्यातील सप्तश्रृंगी घणी देवी या धार्मिक स्थळी

यात्रोत्सव काळात ८.६ मिलियन उत्पन्न २०१० मध्ये मिळाले होते. एस.टी. महामंडळाला ८६ लाख उत्पन्न मिळाले. तसेच नाशिक शहरातील धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी कुंभमेळा काळात दिवसाला लाखोंची उलाढाल स्थानिक व्यवसायिकांकडून होते. तसेच कुंभमेळ्याच्या कालखंडात नाशिक शहरातील रामकुंड, पंचवटी, काळाराम मंदिर, सुंदरनारायण मंदिर, कपालेश्वर, या धार्मिक स्थळांच्या परिसरातील व्यवसायिक सरासरी ५० लाखांची दैनंदिन उलाढाल करतात.

अशा प्रकारे नाशिक जिल्ह्यातील या तिर्थस्थळामुळे नाशिक जिल्ह्याचा आर्थिक विकास झालेला दिसून येतो.

निष्कर्ष

- १) आज नाशिक जिल्ह्यातील नाशिक या शहरातील धार्मिक स्थळांमुळे स्थानिक परिसराचा विकास होऊन सरासरी ४० ते ५० हजार स्थानिक व्यवसायिकांना रोजगार प्राप्त झाला आहे.
- २) आज नाशिक जिल्ह्यातील श्री त्र्यंबकेश्वर जॉर्जिंग या धार्मिक स्थळामुळे स्थानिक परिसराचा विकास होऊन सरासरी ७० ते ८० हजार व्यवसायिकांना दररोज रोजगार मिळतो.
- ३) आज सप्तश्रृंगी शक्तीमठ या अर्धपीठ देवस्थानाची महती जगविख्यात असून या शक्तीपीठामुळे स्थानिक परिसराचा विकास झालेला असून दैनंदिन व यात्राकाळात करोडोंची आर्थिक उलाढाल याठिकाणी होताना दिसून येते.

संदर्भ

- Internet website
- Youtube Video
- Maharashtra Times 18 April 2018
- Maharashtra Times 30 Sept. 2020

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March 2021

Vol.-VIII, Issue-I (B)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhargari

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Shivayane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

D. Parthiv
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road, - 422 101

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Leena Pandhara
 PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road-422101

'RESEARCH JOURNEY' International E-Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),

Vol.-VIII, Issue-I (B)

Peer Reviewed Journal

E-ISSN :

2348-7143

Jan.-March

2021

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March 2021

Vol.-VIII, Issue-I (B)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

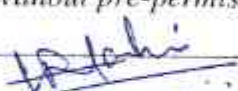
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

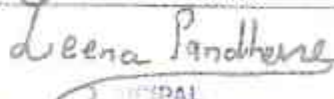
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

- Chief & Executive Editor

Leena Pandhara

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet- Covid 19-Vaccination (Hon. Prime Minister of India Narendra Modi & Hon. President of U.S.A. Joe Biden)

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

31	महिलांचा राजकीय प्रचार मोहिमेतील सहभाग : विशेष संदर्भ कर्जत तालुका डॉ. चंद्रकांत गोंधळी	162
32	मराठवाड्यातील महिला समुपदेशन केंद्रांची महिला तक्रार निवारणातील भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा. श्रीमती इंदू साळुंखे	170
33	ओतारी समाजातील स्त्रीचे स्थान प्रा. विक्रम ओतारी	175
34	लोणारी समाजातील विधवा महिलांच्या समस्येचा समाजशास्त्रीय दृष्ट्या अभ्यास डॉ. संजय शिंदे	178
35	कोरोना काळात मोलकरणींच्या कुटुंबियांवर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन डॉ. नारायण गाढे	189
36	शेतकऱ्यांचे मानसिक आरोग्य- एक दृष्टिक्षेप डॉ. अनिल वाघ	193
37	पश्चिम महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा चिकित्सक अभ्यास श्रीती दीक्षित, प्रा. ए. आर. मुंगी, प्रा. ए. वाय. दीक्षित	199
38	भारतातील राजकीय गुन्हेगारीकरण : एक अभ्यास प्रा. ए. पी. बनारसे	206
39	गायत्री शक्तीपिठाच्या नवरात्री उत्सवातील मंत्रसाधना- वैज्ञानिक दृष्टी डॉ. रजनी लुंगसे	210
40	बँकांचे विलीनीकरण धोरणाचा चिकित्सक अभ्यास डॉ. नीता वाणी	215
41	स्वामीनाथन आयोगाचे अवलोकन डॉ. एस. पी. देवरे	220
42	केंद्रीय कृषी योजना : सिंहावलोकन डॉ. एम. व्ही. हिरे	224
43	प्रधानमंत्री मुद्रा योजना - अवलोकन डॉ. आर. के. जाधव	228
44	मूलभूत सुविधा आणि कृषी विकास डॉ. बी. एम. सोनवणे	232
45	ग्रामीण विकासात लोकांच्या सहभागाची आव्हाने डॉ. मारुती केकाणे	236
46	टाळेवंदी (लॉक डाऊन) नंतरची ग्रामीण अर्थव्यवस्था - विशेष अभ्यास डॉ. सुरेश ढाके	244
47	भारतीय नवीन कृषी धोरण २०२० : एक दृष्टिक्षेप डॉ. गोरखनाथ वाकळे	249
48	नवीन कृषी धोरण (कायदे) २०२० : संधी आणि समस्या प्रा. देवानंद मंडवधरे	254
49	राष्ट्रीय कृषी धोरण २०२० : एक विषलेशणात्मक अभ्यास डॉ. रामदास मुक्ते	259
50	कोल्हापूर विभागातील १९ वर्षे वयोगटातील खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमतेचे घटक आणि हँडबॉल कौशल्यांच्या दर्जाचा अभ्यास श्रीनिवास पाटील	265
51	व्यक्तिमत्त्व विकासात खेळाचे महत्त्व डॉ. मनिष देवरे	272
52	विना साहित्य व्यायामाचा कुमार गटातील विद्यार्थ्यांच्या स्नायूंची ताकद व दमदारपणावर होणारा परिणाम विशाल गायकवाड, आदित्य कुलकर्णी	276
53	कोल्हापूर विभागातील १९ वर्षे वयोगटातील हँडबॉल खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमतेचे घटक आणि हँडबॉल कौशल्य यातील सहसंबंधाचा अभ्यास श्रीनिवास पाटील	279
54	भगतसिंग यांचे युवकांच्या संबंधीचे विचार डॉ. राजेंद्र रासकर	285
55	आधुनिक ज्ञानयुगाचा सारथी : शिक्षक श्री. विपीन वैराट	289
56	उच्च शिक्षणात माहिती व तंत्रज्ञानाचे महत्त्व डॉ. अनमोल शेंडे	295
57	विधीसंघर्षग्रस्त मुलांची प्रवृत्ती डॉ. अशोक सातपुते	300
58	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण आणि आमवाक्य : एक तात्त्विक विश्लेषण डॉ. राजेसाहेब मारडकर	304
59	गावडी बोलीचो व्याकरणीक आनी भासविज्ञानीक नदरेंतल्यान अभ्यास दिपराज सातोर्डेकार	311

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

भारतीय नवीन कृषी धोरण २०२० : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. गोरखनाथ वाकळे

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

कै. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड.

ईमेल : wakale.gorakhnath@gmail.com

प्रस्तावना:

भारतीय शेती क्षेत्राचा अभ्यास करताना आपल्याला अनेक गोष्टींचा विचार करावा लागतो. भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतीची स्थिती आणि स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय शेतीची स्थिती विचारात घेणे महत्त्वाचे आहे. भारतीय शेती संबंधी काही प्राचीन नोंदी आपणास पहावयास मिळतात उदाहरणार्थ नांगरणे, सिंचन पद्धती, फळे भाजीपाला इत्यादी संबंधी चे वर्णन. शेतीचे बारा प्रकारात वर्गीकरण केलेले आहे उदाहरणार्थ उरवरा (उपजाऊ), असह्य (नापीक), माउ (वाळवंट), छायावाल (गवत) इत्यादी प्रकार आढळून येतात. दहा हजार वर्षांपूर्वी अनेक पिकांची लागवड केलेली असल्याची नोंद सापडते. सुमारे 2500 वर्षांपूर्वी भारतीय शेतकऱ्यांनी अनेक मसाले व मसाले युक्त वस्तूंचे उत्पादन घेतलेले आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर काही वर्षांतच भारताने अन्न सुरक्षेसंबंधी बरीच प्रगती केलेली आहे. एकूण दरडोई अन्नसाठ्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. मधल्या काळात दुष्काळामुळे भारताने कृषी धोरणात अनेक सुधारणा घडवून आणलेल्या आहेत. भारताने अन्नधान्याच्या आत्मनिर्भरतेच्या ध्येयावर लक्ष केंद्रित करण्याचा महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक सुधारणा चे धोरण स्वीकारलेले आहे. यासाठी भारताने हरितक्रांतीची सुरुवात करून गव्हाच्या उत्पादनात हरितक्रांती घडवून आणलेली आहे. गव्हाच्या उत्पादनात कृषी धोरण यशस्वी झाल्याने भारताची हरितक्रांती तंत्रज्ञान तांदूळ उत्पादनात पसरलेले आहे. पुढे 1980च्या दशकात भारतीय कृषी धोरण मागणीच्या पद्धतीनुसार उत्पादन पद्धतीच्या उत्क्रांती कडे वळलेले दिसते. त्यामुळे तेलबिया फळे आणि भाज्या यामाखेच्या शेती उत्पादनावर जोर देण्यात आलेला आहे. यासाठी भारत सरकारने आपल्या कृषी धोरणात अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणा केलेल्या आहेत.

1955 चे राष्ट्रीय कृषी धोरण:

सरकारने भारतातील कृषी विकासासंबंधी काही वस्तूंचे उत्पादन, पुरवठा आणि वितरण यासंबंधी अनिवार्य वस्तू कायदा 1955 केलेला आहे. या कायदानुसार कृषी उत्पादनात धान्य, तेलबिया, कापूस, लोकराचे कापड, जूट, आणि कोळसा यांचा समावेश केलेला आहे. या कायद्यांतर्गत कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूचा व्यापार केला जाणाऱ्या वस्तूच्या किमती वर केंद्र सरकार नियंत्रण ठेवू शकते अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे.

देशातील कृषी बाजारपेठा, राज्य कृषी उत्पादन पणत समिती (एपीएमसी) कायद्याद्वारे नियमित केली जातात. या कायद्यातील राज्य नियमांतर्गत शेतकऱ्यांना त्यांचे उत्पादन राज्य मालकीच्या मंडईमध्ये विक्री करणे बंधनकारक आहे. परंतु अलीकडील काळात एपीएमसी मंडळेसुद्धा ज्या शेतकऱ्यांनी आपले उत्पादन मंडईत विक्री करू इच्छितात त्यांच्यावर बाजार शुल्क आकारतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना मंडईत शेत उत्पादन विक्री करणे महागाने जाणे लागले आहे. तसेच जे अनेक देवाल आडने इत्यादी असल्याने शेतकऱ्यांनी आपल्या

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

शेतीमालाला योग्य किंमत मिळत नाही. म्हणून शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेताच्या जवळ पास अशी विक्री व्यवस्था उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

2003 एपीएमसी कायदा:

केंद्र सरकारने 2003मध्ये एक मॉडेल एपीएमसी कायदा जारी केलेला होता. यामध्ये कंत्राटी शेतीद्वारे उत्पादनाच्या थेट विक्री ची तरतूद करण्यात आलेली होती. खाजगी व्यक्ती, शेतकरी व ग्राहक यांना शेती बाजाराची स्थापना करण्यास या कायद्यान्वये परवानगी देण्यात आलेली होती. यामध्ये

1. वस्तूच्या विक्रीवर एकच बाजार शुल्क आकारले जाणार होते.
2. बाजार निहाय नोंदणी परवाने बदलण्याची परवानगी होती. यामध्ये अनेक बाजारात विक्री करण्याची परवानगी देखील होती.
3. यानुसार अनेक राज्यांनी या कायदानुसार सुधारणा केलेल्या आहेत.

आर्थिक सर्वेक्षण 2015 नुसार अशी शिफारस करण्यात आली की सक्रिय इलेक्ट्रॉनिक प्लॅटफॉर्म प्रधान करण्यासाठी राष्ट्रीय कृषी बाजार (एन एम एम) तयार केला जावा ज्यामध्ये शेतकरी त्यांचे उत्पादन विकू शकतील. अशा बाजार पेठ मुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनात अनुकूल किंमत मिळू शकेल आणि देशातील कोणत्याही बाजारपेठेतून त्यांचे उत्पादन विक्री केले जाऊ शकेल. यासाठी केंद्र सरकारने 2018 मध्ये राज्यातील जिल्हांमध्ये राष्ट्रीय कृषी बाजार आणला आणि एक समान व्यासपीठ तयार करण्यासाठी या भागातील घाऊक मंडई एकत्रित केल्या. एपीएमसी सुधारणांमध्ये राज्याच्या प्रगतीचा समावेश झालेला दिसून येतो.

एपीएमसी ची प्रभावीता/ कार्यक्षमता:

1. अनेक पिकासाठी एपीएमसी स्थापित केलेले असले तरी त्या किमतींवर खरेदी करताना काही राज्यांमध्ये गहू, तांदूळ, ऊस आणि कापसासाठी यांचा परिणाम झालेला आहे. याचा परिणाम म्हणून शेतकरी या विशिष्ट पिकांच्या उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करतात. म्हणून जून ते ऑक्टोबर दरम्यान एन एम पी घोषित होतात त्यामुळे सरकार अशा उत्पादनांना कमीत कमी किंमत घोषित करते.
2. एन एम पी मध्ये प्रामुख्याने धान्य खरेदी केंद्रांना लांब पडते. शेतकऱ्यांकडे वाहतूक व्यवस्था नसल्याने वाहतुकीचा खर्च परवडत नाही. तसेच एन एम पी केंद्राकडून मिळणारी देयके मिळण्यात होणारा विलंब अधिक असतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य मोबदला / पैसे मिळण्यात अनेक अडचणी येतात. म्हणून या अनेक अडचणी विचारात घेऊन शेतकऱ्यांना आपल्या हक्काची बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी यासाठी केंद्र सरकारने 2020 मध्ये नवीन कृषि सुधारणा कायदा आणला आहे.

नवीन कृषि सुधारणा २०२०:

शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी विविध योजना आणि सेवा सरकारने आणिल्या आहेत. त्याद्वारे शेतकऱ्यांची आर्थिक तसेच सामाजिक स्थिती सुधारू शकेल. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणारे ह्या पिकांचे दर आणि बाजार मूल्य इत्यादींचे निर्धारण होते आणि त्याच अनुषंगाने 14 सप्टेंबर 2020 रोजी शेतकरी विधेयक लोकसभेत पारित झाले. या विधेयकाचे मुख्य

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Jail Road, Nasik Road - 422 101

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

उद्दीष्ट म्हणजे कृषी उत्पादन व्यापार सुलभ करणे हे आहे. प्रस्तावित कायद्यातील प्राथमिक तरतुदी लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना मदत करण्याच्या उद्देशाने आहेत, ज्यांच्याकडे शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी तंत्रज्ञानामध्ये चांगल्या उत्पादनासाठी वाटाघाटी करण्याचे कोणतेही साधन नाही, तसेच कृषी बाजारपेठा वाहेरही त्यांना त्यांची उत्पादने विक्री करण्यास परवानगी देण्याचा प्रयत्न केला आहे. अगदी त्यांच्या शेताच्या बांधावर, प्रत्येकजण आपले उत्पादन विकू शकेल. तसेच, स्पर्धेद्वारे आणि वाहतुकीवरील खर्चात कपात करून 'मंडई' व 'कमिशन एजंट' आणि व इतर खर्च कमी होणास मदत होणार आहे. या कायद्याद्वारे सर्वांनाच चांगले भाव मिळतील, अशी अशा आहे.

नवीन कृषी धोरणातील मुख्य तरतुदी:

1. शेती उत्पादन विक्रीस स्वातंत्र्य :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकऱ्यांना पिके विकायला परवानगी मिळालेली आहे. आता कोणताही शेतकरी बाजार मंडईच्या बाहेर असलेल्या व्यापार्यांना आपले पिक/उत्पादने विकू शकतो.

2. शेती उत्पादनास राष्ट्रीय बाजार उपलब्ध :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकरी आपल्या पिकाची विक्री देशाच्या कोणत्याही भागात कुठेही करू शकतो.

3. विविध करांपासून मुक्तता :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकऱ्यांना कोणत्याही प्रकारचा कर भरावा लागणार नाही.

4. इ - बाजाराची उपलभता :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकऱ्यांना ई-ट्रेडिंग प्लॅटफॉर्म दिले जाईल. ज्याद्वारे इलेक्ट्रॉनिक निर्बाध व्यापार सुनिश्चित केला जाऊ शकतो.

5. शेतमाल साठवणुकीची व्यवस्था :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयक अंतर्गत मंडई व्यतिरिक्त फॉर्मेट, कोल्ड स्टोरेज, गोदामे, प्रक्रिया घटकांवर व्यापार क्षेत्रात व्यापाराचे स्वातंत्र्य असेल.

6. मध्यस्थांची साखळी कमी:

या विधेयकाद्वारे शेतकरी आणि व्यापारी थेट परस्परांशी संपर्क साधू शकतील, ज्यायोगे मध्यस्थांना होणार फायदा दूर होईल.

7. पीक विमा सुविधा:

करार झालेल्या शेतकऱ्यांना दर्जेदार ब्रिगाने पुरवठा, तांत्रिक आधार व पीक देखरेखीची सुविधा, कर्ज सहाय्य आणि पीक विमा सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. या विधेयकात धान्य, डाळी, तेलब्रिया, खाद्यतेल, बटाटे आणि कांदे आवश्यक वस्तूंच्या यादीतून काढून टाकण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. जेणेकरून शेतकऱ्यांना लष्करी इन्सुरन्स मिळेल.

नवीन कृषी धोरणातील समस्या/ आव्हाने

भारतातील अनेक घटकांक हेम आणि प्रामुख्याने राजकीय पक्ष आणि भारतीय किसान संघर्ष समन्वय समिती (एआयकेएससीसी)यासारख्या शेतकी संघटना विरोध आणि अखिल भारतीय किसान संघर्ष समन्वय समिती (एआयकेएससीसी)यासारख्या शेतकी संघटना विरोध

करत आहेत. कारण त्यांच्या मते हा कायदा मोठ्या कॉर्पोरेट कंपन्यांसाठी / क्षेत्रासाठी फायदाच आहे. सीमांत शेतकऱ्यांना यापासून फार फायदा होणार नाही. त्यातील विरोधाचे मुद्दे खालील प्रमाणे आहे.

1. किमतीबाबत कायद्यात अस्पष्ट तरतुदी:

कृषी संघटनांच्या मते सरकार दुष्काळ, नैसर्गिक आपत्ती, युद्ध, इत्यादी परिस्थितीचा विचार करून न्यूनतम किंमत निश्चित करते. उदाहरणार्थ कोरोना कालखंडात सॅनिटायझर - मुखवटा इत्यादींच्या किमती नियंत्रणात आणल्या गेल्या. त्याच प्रमाणे मंडईमध्येही कमीतकमी किंमती निर्धारित केल्या जातात आणि उत्पादन अधिक झाल्यामुळेही किंमती कमी केल्या जातात. याबाबत कायद्यात स्पष्टता नाही.

2. जीवनावश्यक वस्तूंच्या साठेबाजी वर मर्यादा:

तृणधान्ये, डाळी, तेलविया, खाद्यतेल, कांदे आणि बटाटे यासारख्या जीवनावश्यक वस्तूंची यादी हटविण्याचा प्रयत्न केला आहे. याचा अर्थ असा होतो की युद्ध आणि नैसर्गिक आपत्तीसारख्या अपवादात्मक परिस्थिती वगळता कायदा अशा उत्पादनांवर स्टॉक-होल्डिंग मर्यादा लागू करण्यापासून दूर करेल.

नवीन कृषी धोरणाविषयी परामर्श:

1. कृषी सुधार कायदे भारतातील शेतकऱ्यांना अधिक स्वातंत्र्य आणि चांगल्या किंमतींचा हेतू ठरून केलेले आहेत. कृषी सुधार कायद्यांमुळे मध्यस्थ / एजंट यांचे कमिशन कमी होवून तसेच विपणन कार्यक्षमतेत सुधारणा अथवा आवश्यक ते बदल करून शेतकऱ्यांना अधिक चांगला दर मिळण्यास मदत होणार आहे.
2. नवीन कायद्यांचा केंद्र आणि राज्य सरकारांनी किमान आधारभूत किंमती (एमएसपी) आणि खरेदी संपुष्टात आणल्याचा खोटा अर्थ/ आरोप लावल्यामुळे सदरच्या कायद्याचा निषेध करण्यात आला.
3. नवीन कायद्यांमुळे शेतकऱ्यांना त्यांची उत्पादने भारतात कोठेही विकण्याचा अधिकार आहे. सर्वेक्षणानून असेही दिसून आले आहे कि शेती करणे हा एक आकर्षक तसेच फार फायदेशीर व्यवसाय नाही. तसेच आज बरेच शेतकरी बांधव वेगवेगळ्या कारणामुळे या व्यवसायातून बाहेर पडू इच्छितात. या संदर्भात, हा कायदा (तरुण) शेतकऱ्यांना शेतीसाठी प्रेरित करेल.
4. सर्वेक्षणात असेही दिसून आले आहे की १९७०-१९७१ ते २०१५-२०१६ या कालावधीत शेतांची संख्या/ शेतीची वाटे पडल्यामुळे संख्या दोन पटीने वाढली (७१ दशलक्षाहून ते १५५ दशलक्ष इतकी झाली) आहे. म्हणजेच सरासरी शेती आकार दिवसेंदिवस कमी होऊन २. २८ हेक्टरच्या तुलनेत अर्ध्यापेक्षा कमी १.०८ वर आहे. या संदर्भातही हा कायदा शेतकऱ्यांना फायदेशीर ठरणार आहे.
5. छोठ्या शेतातून भरपूर उत्पन्न मिळवू शकत नाही, हे स्वयं स्पष्टच आहे. शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पादनांना, उत्पादन व सेवांक्षेत्रामध्ये मध्ये हलविणे शक्य होईल त्यातून फायदा हा शेतकऱ्यांच्याच होणार आहे. तसेच सरकार एमएसपीला बंद करणार नाही, शेतकरी बांधव आपल्या उत्पादनांची विक्री एमएसपीला सुध्या करू शकतील.

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422-101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422-101

6. एक हेक्टर अथवा कमी शेतीक्षेत्र शेतकरी बांधवासाठी फार मोठे उत्पन्न देऊ शकत नाही म्हणून छोटे शेतकरी पशुसंवर्धन, भाज्या आणि फळ लागवडीकडे वळत आहेत. आणि ही पद्धत कमी शेतीधारकांसाठी अधिक फायदेशीर ठरत आहे. परंतु भाज्या आणि फळ पटकन नष्ट होणाऱ्या/ नाशवंत आहेत आणि आज अस्तित्वात असणाऱ्या सरकारी/ सहकारी संस्था त्या खरेदी करून योग्यप्रकारे वेळेत वितरित करू शकत नाहीत. या संदर्भात, शेतकऱ्यांच्या गटासाठी अॅग्रो-प्रोसेसरवरोवर करार करणे हा सर्वात चांगला मार्ग आहे. कॉन्ट्रॅक्ट शेतीमुळे अशा शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनास चांगला आर्थिक परतावा मिळू शकतो आणि कमाल किंमत देखील मिळू शकते.

निष्कर्ष :

नवीन कृषी धोरणाविषयी विचार करतांना सरकारने आणलेल्या अध्यादेशानुसार, शेतकरी आपले उत्पादन एपीएमसीच्या पलीकडे-आंतरराज्य किंवा आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत कुठेही विकू शकतात. राज्य सरकार शेतकऱ्यांवर कोणतेही शुल्क किंवा उपकर आकारू शकत नाहीत. या कायदानुसार करार शेतीची तरतूद आहे, म्हणजे दोन्ही - शेतकरी आणि खरेदीदार, प्रक्रिया आणि इतर तपशील ठरवू शकतात. केंद्राला असामान्य परिस्थितीत काही खाद्यपदार्थांच्या पुरवठ्यावर किंवा किंमतींमध्ये मोठी वाढ यावर स्टॉक मर्यादा नियंत्रित करण्यास किंवा लागू करण्याची तरतूद आहे.

संदर्भ:

- साहू, जे.पी., समल, के.सी. आणि ब्रह्मेरा, डी .2020. "शेतकरी आणि बाजारपेठेवर भारताचा नवीन शेत कायदा, २०२० चा प्रभाव". बायोटेक रेपेवरच टुडे वोल्युम 2, नंबर 10 (ऑक्टोबर 2020), 985-987.
- भारत आर्थिक सर्वेक्षण 2018: "शेती यांत्रिकीकरण शेतकरी लाभ गती देते, परंतु अधिक आर अँड डी आवश्यक". फायनान्शियल एक्सप्रेस. 29 जानेवारी 2018. 8 जानेवारी 2021 रोजी पुनर्प्राप्त.
- Andrei Jean Vasile (2019) "Handbook of Research on Agricultural Policy, Rural Development, and Entrepreneurship in Contemporary Economies" ISBN13: 9781522598374.
- Indian Council of Agricultural Research (2020) Revised Edition of "Handbook of Agriculture" ICAR. ISBN No.: 81-7164-050-8

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

April To June 2021
Issue 38, Vol-03

Date of Publication
01 April 2021

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors | www.vidyawarta.com

[Signature]
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's - Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

[Signature]
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422101

- 13) इयत्ता ९वीं च्या विद्यार्थ्यांना इतिहास या विषयाचा अभ्यास करताना नकाशा ...
डॉ. कुसुम विजयकुमार चौधरी, मुंबई ||63
- 14) ग्रामीण व शहरी विभागातील प्राथमिक शिक्षकांच्या समस्या नियकरण क्षमतेचे ...
डॉ. राजेश शंकरराव पत्तीवार, चंद्रपूर (म.रा.) ||68
- 15) आर्थिक विकसामध्ये पायाभूत सुविधा: एक विश्लेषण
डॉ.वाकळे गोरखनाथ एकनाथ, नाशिकरोड ||70
- 16) महात्मा जोतिराव फुले यांचे शेती विषयक विचार
श्री. प्रतिक चंद्रसेन आवारे, जि. उस्मानाबाद ||74
- 17) खानदेशातील अहिराणी बोलीभाषेतील स्त्रीगीतातील स्त्रीवाद : एक अभ्यास
प्रा.डॉ.सौ.रजनी नकुल लुंगसे, शिरपूर ||77
- 18) केंद्र - राज्य सरकारच्या कृषी कर्मचाऱ्यांच्या योजनांचे अध्ययन
प्रा. डॉ. शामराव भगवान वाचसे, नंदुरवार ||80
- 19) प्राचीन भारत में अप्सरा और मनोरंजन
डॉ.विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण, जि.धुळे ||84
- 20) अध्यापक शिक्षा एवं मानवीय मूल्य
डॉ० आदित्य कुमार चौबे & अनुराधा ओझा, गोरखपुर ||88
- 21) शासकीय एवं अशासकीय माध्यमिक शालाओं में अध्ययनरत विद्यार्थियों के ...
प्रीति डबास & डॉ. प्रतिभा चतुर्वेदी, भिण्ड (म.प्र.) ||91
- 22) राष्ट्रनिर्माण में राष्ट्रीय स्वयंसेवक की भूमिका
रवि रमेशराव दांडगे, नागपूर (महाराष्ट्र) ||94
- 23) भारत में आरक्षण और सामाजिक न्याय
डॉ. धनराज डोंगरे, इंदौर (म.प्र.) ||97
- 24) सोह्रिया नाटक में सलीम की महत्वाकांक्षा एवं स्वार्थलोलूपता
वैशाली काशिनाथ गायकवाड, औरंगाबाद ||101
- 25) मोटापा एक विश्व व्यापी समस्या:- छिंदवाड़ा जिले के विशेष संदर्भ में
Sandhya Gajbhiya & Mamta Chouhan, Gwalior (M.P.) ||104

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IIJIF)

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

२) प्राथमिक शाळेतील शहरी व ग्रामीण शिक्षकांमध्ये अतिउच्च व उच्च समस्या निराकरण क्षमता असणाऱ्यांचे प्रमाण फार कमी आढळून आले आहे.

३) प्राथमिक शाळेतील शहरी व ग्रामीण शिक्षकांमध्ये सरासरी समस्या निराकरण क्षमता सारखी आढळून आली आहे.

संदर्भ

मुळे, रा.शं आणि उमाटे वि.तु. (१९७७)
'शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे' नागपुर, विद्यापीठ ग्रंथ
निर्मिती मंडळ

जगताप इ. ना. (१९७४) 'शैक्षणिक व प्रायोगिक
मानसशास्त्र' पूणे, नुतन प्रकाशन

□□□

Leena Pandhure

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422101

15

आर्थिक विकसामध्ये पायाभूत सुविधा: एक विश्लेषण

डॉ.वाकळे गोरखनाथ एकनाथ

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
कै. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला
महाविद्यालय, नाशिकरोड

प्रस्तावना:

वेगवान आर्थिक विकास आणि देशातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठी पायाभूत सुविधा महत्त्वपूर्ण आहेत. रस्ते आणि रेल्वे वाहतूक व्यवस्था, बंदरे, वीज, विमानतळ आणि त्यांच्या कार्यक्षम कार्याच्या स्वरूपात पुरेशी पायाभूत सुविधा देखील जगातील अन्य अर्थव्यवस्थासह भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन विकासासाठी आवश्यक आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर, भारताने पंचवार्षिक नियोजनाच्या माध्यमातून देशाचा आर्थिक विकास व आर्थिक वृद्धी दर गाठण्याचा सातत्याने प्रयत्न केलेला आहे. त्यासाठी पंचवार्षिक नियोजनातून शेती, उद्योग, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण यांचा विकास करण्यासाठी प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत जास्त जास्त भर देऊन व आर्थिक खर्चाची तरतूद करून रस्ते, वीज, लोखंड इत्यादी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. म्हणून देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये पायाभूत सुविधा महत्त्वाची भूमिका बजावताना दिसतात.

पायाभूत सुविधा म्हणजे काय?

१. पायाभूत सुविधा म्हणजे आर्थिक विकासाशी संबंधित सार्वजनिक किंवा खाजगी प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करून त्यांचा विकास घडवून आणणे होय.

२. पायाभूत सुविधा म्हणजे देशाच्या मूलभूत भौतिक प्रणालीसाठी परिवहन व्यवस्था, दळणवळण, सांडपाणी, पाणी, इलेक्ट्रॉनिक व्यवस्था यांच्यामध्ये

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIJF)

IQAC

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422101

मॉडवळ आणि उच्च किमतीची गुंतवणूक करणे होय. पहिल्या प्रकल्पानंतर करण्यात आली. १० नोव्हेंबर १८९७ मध्ये दार्जिलिंग शहरापासून बारा किमी अंतर्गतवरील आर्दती इस्टेट च्या डोंगर पायथ्याला ३६.०० फूट उंचीवर भारतातील पहिला जलविद्युत प्रकल्प उभारण्यात आला. या प्रकल्पाची क्षमता १३० किलोवॉट इतकी आहे. नंतर वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये जलविद्युत प्रकल्प सुरु करण्यात आले. महाराष्ट्रात औरंगाबाद येथे सतराव्या शतकात पानचक्कीच्या साह्याने १६९५ मध्ये विद्युत प्रकल्प सुरु करण्यात आला. यानंतर भिवपुरी ३७० मेगावॉट क्षमता, सध्या वेगवेगळ्या ठिकाणी २५० पासून एक हजार मेगावॉट क्षमतेचे प्रकल्प कार्यरत आहेत.

पायाभूत सुविधांचा अर्थ:
पायाभूत सुविधा हा शब्द १८८० च्या उत्तरार्धात प्रथम वापरात आलेला आहे. हा शब्द फ्रेंच भाषेतील *Iffra* म्हणजे खाली असा अर्थ होतो किंवा इमारत असाही अर्थ होतो. म्हणून पायाभूत सुविधा हा आर्थिक विकासातील पाया आहे ज्यावर अर्थ व्यवस्थेची रचना अवलंबून असते. पुढे १९८७ मध्ये यूएस नॅशनल रिसर्च कौन्सिलच्या माध्यमातून महामार्ग, विमानतळ, दूरसंचार आणि पाणीपुरवठा या घटकांमध्ये केलेली गुंतवणूक म्हणून घेतलेला आहे. त्याचाच पुढे सार्वजनिक पायाभूत सुविधा हा शब्दप्रयोग रूढ झालेला दिसून येतो.

देशात लहान व मोठव उद्योगांच्या विकासासाठी मोठव प्रमाणात गुंतवणूक होणे आवश्यक आहे. अशा गुंतवणूक विविध शहरे, राज्य किंवा देशातील महत्त्वाच्या व विकासासंबंधी गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढत नेणे आवश्यक असते. ज्या देशांमध्ये अशा पायाभूत सुविधांवर अधिक गुंतवणूक केली जाते असे देश विकासाच्या बाबतीत खूप पुढे जातात. भारताने देखील पायाभूत सुविधांवर टप्पाटप्प्याने गुंतवणूक वाढवत नेलेली आहे. पायाभूत सुविधांमधील महत्त्वाचे घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

पायाभूत सुविधांमधील महत्त्वाचे घटक:

भारताच्या पायाभूत सुविधांमध्ये पुढील घटक महत्त्वाचे आहेत. अशा घटकांमुळे देशाचा आर्थिक विकास जलद गतीने घडवून येण्यास मदत होत आहे.

१. ऊर्जा (Energy):

ऊर्जा म्हणजे भौतिक बदल घडविण्याची किंवा कार्य करण्याची क्षमता होय. म्हणून घरगुती वापरासाठी किंवा औद्योगिक विकासासाठी ऊर्जा आवश्यक आहे. मानवाने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात केलेल्या प्रगतीमुळे ऊर्जा मिळविणे उपयुक्त व महत्त्वाचे झालेले आहे. ऊर्जा वापराच्या क्षमतेनुसार राष्ट्राची प्रगती अवलंबून आहे. व्यक्तिगत, घरगुती, औद्योगिक, वाहतुकीची साधने इत्यादींच्या वापरासाठी ऊर्जेचा वापर आवश्यक आहे. जलविद्युत प्रकल्पाची भारतात सुरुवात अमेरिका येथील १८८२ मध्ये उभारण्यात आलेल्या जगातील

२. कोळसा - तेल उत्पादने:

भारतात वीज निर्मिती, रेल्वे वाहतूक इत्यादी कारणांसाठी कोळसा आवश्यक आहे. कोळशाचे विविध प्रकार पडतात, असे असले तरी त्या मध्ये दगडी कोळसा महत्त्वाचा असतो. दगडी कोळसा हा मुख्यतः वनस्पती पासून आलेल्या कार्बनी पदार्थांचा बनलेला खडक असतो. भारतात कोळसा हा अनेक कालावधीपासून वापरला जात आहे १८९९ मध्ये भारतात कोळशाचे ३६ हजार टन उत्पादन झाले आहे. १९०६ मध्ये ९८ लाख टन इतके कोळशाचे उत्पादन झालेले आहे. दगडी कोळसा मध्ये पीट, लिग्नाइट किंवा तपकिरी कोळसा, बिडूमनी कोळसा, अॅक्सिडेंट इत्यादी प्रकारच्या कोळशाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते.

कोळसा बरोबर खनिज तेल हादेखील आर्थिक विकासातील महत्त्वाचा घटक आहे. जमिनीखालच्या गाडल्या गेलेल्या सेंद्रिय पदार्थांच्या विघटन प्रक्रियेतून तयार झालेले द्रवरूप इंधन म्हणजे खनिज तेल होय. शेती, औद्योगिक व वाहतूक साधने इत्यादी कारणांसाठी तेलाची आवश्यकता असते. खनिज तेलाचे एकूण उत्पादन आणि वापराचे प्रमाण यावर देशाच्या विकासाची गती अवलंबून असते. त्यामुळे खनिज तेलाचे अधिक उत्पादन होणे आणि त्यांचा प्रतिलिटर वापर वाढविणे आवश्यक आहे. भारतातील तेलाची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. देशातील उत्पादन अपुरे पडत असल्यामुळे १९६२ मध्ये ९६ कोटी, १९६३ मध्ये ८३ तर १९६४ मध्ये १०४.५ कोटी रुपयांचे तेल आयात करण्यात

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IIJIF)

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramman Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Manavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramman Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Manavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

आले.

भारतातील ऊर्जा उत्पादनाची ३१ डिसेंबर २०२० पर्यंतची माहिती खालील तक्त्यात नमूद केलेली आहे.

१ तक्ता क्र. १.१

वर्ग	वैद्युत (कि.वॅट)					वैद्युत ऊर्जा (कि. वॅट)	उत्पादन (कि. वॅट)	सुम (कि. वॅट)	
	वैद्युत	विद्युत	तेल	इंधन	सुम				
हो	२९,७०.००	३,१४०.००	७,२२१.९१	०.००	७०,१६७.२१	६,७२०.००	१३,३६७.२१	१,६३०.००	३१,६०९.३३
एच	०३,९११.००	१,३००.००	७,११६.००	२६०.०१	७६,५४७.३६	०.००	३३,६६६.००	२,३९१.००	१०३,०७७.३६
बऱ्या	७४,१७५.००	१,६६०.००	१०,६०८.७४	३७३.००	३३,६७५.६६	१.००	२,६००.००	६७,१०३.०८	१७७,६०३.६३
सुम	१०७,७८६.००	६,१००.००	२४,९४६.६५	६३३.०१	२३१,०००.००	१,७२०.००	४६,६३२.००	९१,१२४.०८	३१६,३३०.३२

(स्रोत: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_power_stations_in_India: ३१ डिसेंबर २०२०)

वरील मुद्दा क्रमांक १ व २ नुसार ऊर्जा तसेच कोळसा वापरचे प्रमाण तक्ता क्रमांक १.१ मध्ये दाखविल्या प्रमाणे कोळशाच्या मागणी मध्ये सतत वाढ होत आहे. नूतनीकरणयोग्य उर्जा तसेच गॅस, तेल, इंधन इत्यादींचाही वापर वाढलेला दिसून येतो. यावरून अर्थव्यवस्थांमध्ये भारताच्या ऊर्जा वापरची वाढ सर्वात वेगवान होईल असे दिसते.

ऊर्जेचा वापर हा आर्थिक प्रगतीमध्ये खूप महत्वाची भूमिका बजावतो. ऊर्जा ही आर्थिक वाढीचा मुख्य स्रोत आहे. बऱ्याच उत्पादन आणि सरासरी वापर यामध्ये मूलभूत इनपुट म्हणून ऊर्जा असते.

३. रस्ते आणि रस्ते वाहतूक:

केंद्र सरकार विविध राज्यांमध्ये चांगल्या दर्जाचे व गुणवत्तापूर्ण रस्ते उभारण्याचे काम करित असते. देशातील वाहतूक व्यवस्था ही जलद व सुखरूप व्हावी या उद्देशाने देशात राष्ट्रीय व राज्य मार्ग रस्ते बांधले जातात. १९२७ मध्ये मु. रा. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सरकारने रस्ते विकास समिती नेमली. या समितीने भारताच्या विकासासाठी त्यावेळेचे रस्ते किती अपुरे आहेत व रस्त्यांचा विकास करण्यासाठी

काय उपाय करणे आवश्यक आहे अशी शिफारस केली. ग्रामीण व शहरी जनतेची आर्थिक, सामाजिक व राजकीय प्रगती साधण्यासाठी देशात रेल्वेला पूरक वाहतूक व्यवस्था असावी म्हणून चांगल्या रस्त्यांचे किती महत्त्व आहे हे अहवालात नमूद केले.

जयकर समितीच्या अहवालातील शिफारसीनुसार रस्त्यांच्या तांत्रिक बांधणीचा विचार करून सल्ला देण्यासाठी इंडियन रोड काँग्रेस ही निमसरकारी संस्था १९३४ मध्ये स्थापन करण्यात आली. या संस्थेच्या माध्यमातून १) रस्ते बांधणी व दुरुस्ती यांचे शाखशुद्ध संवर्धन करणे २) वेगवेगळ्या रस्त्यांचे संवर्धनाचे, बांधकाम सामग्री, मापे, चाचणी इत्यादी करणे, रस्त्यांची वाढ व सुधारणा तसेच दुरुस्ती याकडे लक्ष देणे. ३) पुढे १९७३ मध्ये केंद्र सरकारने राष्ट्रीय पातळीवर रस्त्यांच्या बाबतीत सुधारणा व संशोधन होण्यासाठी तसेच सुसूत्रता आणण्यासाठी हमरस्ते संशोधन मंडळ स्थापन केले. भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राष्ट्रीय महामार्ग नंतर जिल्हा रस्त्यांचा क्रमांक येतो. फेब्रुवारी पेशा जास्त लोकवस्तीची सर्व गावे अशा रस्त्यांनी जोडली जावी हे उद्दिष्ट आहे. भारतात ३१ मार्च १९८३ ते २००१ या वर्षात विविध प्रकारचे रस्ते बांधण्यात आलेले. पुढील सारणीमध्ये ३१ मार्च २०१७ पर्यंत रस्त्यांच्या प्रकारानुसार आणि प्रशासकीय प्राधिकरणाद्वारे भारताच्या रोड नेटवर्कची एकूण लांबी दर्शविली गेली आहे.

२ तक्ता क्र. १.२

वर्ग	व्यवस्थापकीय इकाई	लांबी (किमी)	लांबी वाढ
राष्ट्रीय महामार्ग	राज्य / केंद्र शासित राज्यांमध्ये राष्ट्रीय महामार्ग	११४,१६८	१.६४%
राज्य महामार्ग	राज्य / केंद्र शासित राज्यांमध्ये राज्य महामार्ग	१७६,०३६	२.०७%
शहरी महामार्ग	राज्य / केंद्र शासित राज्यांमध्ये शहरी महामार्ग	६०८,१८१	९.९४%
शहरी रस्ते	राज्य / केंद्र शासित राज्यांमध्ये शहरी रस्ते	४,१६६,९१६	७०.६६%
शहरी रस्ते	राज्य / केंद्र शासित राज्यांमध्ये शहरी रस्ते	६२६,६०३	६.९३%
बऱ्या रस्ते	राज्य / केंद्र शासित राज्यांमध्ये बऱ्या रस्ते	३२०,०९७	६.३०%
एकूण	एकूण रस्ते	६,३२१,६०१	१००%

(स्रोत: https://en.wikipedia.org/wiki/Roads_in_India: ३१ मार्च २०१७)

ojly eqk Øeld ३ नुसार रस्ते आणि रस्ते वाहतूक यांची देशातील लांबी तक्ता क्रमांक १.२

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IIJIF)

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

मध्ये दाखविल्या प्रमाणे सतत वाढत जाणारी आहे. सुविधांच्या उभारणीमध्ये धरसोड वृत्ती असता कामा त्यामुळे गाव, तालुका, जिल्हा आणि मोठी शहरे नये. देशातील पायाभूत सुविधांवर अधिक गुंतवणूक एकमेकांशी जोडली गेली आहे. रस्ते मजबूत व वाढवत नेऊन त्यांचा विकास करणे आवश्यक आहे. अधिक लांबीचे असल्यामुळे दळणवळणाची गती अधिक वेगवान झालेली दिसून येते. त्यामुळे प्रादेशिक समतोल देखील साधण्यास मदत होत आहे, हे दिसून येते.

४. संप्रेषण व दूरसंचार सेवा-दळणवळण सेवा:

भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये विविध घटकांवरून दूरसंचार किंवा दळणवळण सुविधा अतिशय महत्त्वाच्या भूमिका बजावतात. दूरसंचार सेवांमध्ये टेलिफोन, मोबाईल सेवा, इंटरनेट सेवा सोशल मीडिया, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया इत्यादींचा समावेश होतो. टेलिफोनचा शोध १८४७ मध्ये जन्मलेल्या अमेरिकन वैज्ञानिक ग्राहम बेल याने लावला. भारतात दूरसंचार सेवांचा विकास होण्यासाठी सरकारने दूरसंचार योजना १९४९, राष्ट्रीय दूरसंचार योजना १९९४, भारतीय तार अधिनियम १८८५, भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण (TRAI), १९९७ मध्ये स्थापना केली. यामध्ये दूरसंचार सेवा क्रांती व विकास घडवून आणण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट होते. भारतात दूरसंचार सेवा देण्यासाठी विविध कंपन्या कार्यरत आहे आणि त्यांची ग्राहक संख्या दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरणानुसार (TRAI) ३१ जानेवारी २०२१ पर्यंत भारतात निष्क्रिय वापरकर्त्यांसह ११६३.४१ दशलक्ष वापरलेस ग्राहक आहेत.

१. अर्थव्यवस्थेतील वृद्धी सातत्य:

भारताच्या आर्थिक विकासात वृद्धि कायम राहण्यासाठी सरकारी धोरणात स्पष्टता, सातत्य आणि पारदर्शिता तसेच जनतेच्या उद्दामशील तेवर धवलंबून असतो. भारताच्या गेल्या काही वर्षात वृद्धीदर ७.२ ते ७.५% आणि तो ८% पर्यंत राहिलेला आहे. म्हणून यामध्ये होणारे चढ-उतार असता कामा नये.

२. पायाभूत सुविधांच्या विकासामध्ये सातत्य:

भारत हा राजकीय आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या एकसंध देश असला तरी पायाभूत सुविधा उभ्या करण्यात सातत्य असणे आवश्यक आहे. यामुळे पायाभूत

३. विविध गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे:

देशाच्या आर्थिक विकासाची गती ही देशातील पायाभूत सुविधांवर अवलंबून असते. त्यामुळे देशात प्रदीर्घ व मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होणे आवश्यक आहे. यासाठी सरकारी व खाजगी क्षेत्रांकडून अधिकाधिक गुंतवणूक वाढवत नेऊन गुंतवणुकीमध्ये व गुंतवणूक घोरणांमध्ये सातत्य राहणे आवश्यक आहे. यासाठी विविध वित्तीय संस्थांनी सुलभ कर्ज उभारणी करणे देखील आवश्यक आहे.

४. इतर पूरक सेवांचा विकास करणे:

पायाभूत सुविधांमुळे देशाचा वेगवेगळ्या स्तरावर विकास घडवून येत असतो. म्हणून पायाभूत साधनांमध्ये वेगाने होणारे बदल आश्वासक आहेत. त्यामुळे उद्योगांच्या कामात सुलभता येते भारताचा क्रमांक झपाटवने पुढे जात आहे. जगाच्या बाजारपेठेत भारताचे पतमानांकन सुधारलेले आहे. 'स्वच्छ भारत' सारख्या मोहिमेतून भारतात देशांतर्गत पर्यटनाला चालना मिळाली आहे. त्यामुळे नवीन पर्यटनाचे आवाम निर्माण होत आहे. त्यातून आर्थिक परिवर्तन होऊन देशाचा विकास घडवून येत आहे.

५. सामाजिक प्रश्नांचा मोठा डोंगर:

देशाच्या वाढत्या विकासाचा बरोबर देशात काही सामाजिक व राजकीय प्रश्न मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत असतात. हे प्रश्न सोडविण्यात मध्ये सरकारचे आर्थिक खर्च होत असतात. उदाहरणार्थ देशातील नागरिकांकडून होणारी सततची अन्न सुविधा पुरवण्याची मागणी, पाणीपुरवठा, शिक्षण, आरोग्य सुविधा, रस्ते इत्यादीकडे अधिक लक्ष देण्याची गरज आहे. म्हणून सरकारला या सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी अधिक खर्च करावा लागतो. पर्यायाने पायाभूत सुविधा उभारण्यात सरकारचे दुर्लक्ष होत आहे.

६. वाढत्या संसर्गजन्य रोगांचा प्रादुर्भाव:

सरकारच्या पुढे समस्यांचा सारखा डोंगर असल्या तरी व्यापारामुळे त्यातून निर्माण होणाऱ्या रोगांच्या प्रादुर्भावामुळे सरकारच्या उत्पन्न

आहे. उदाहरणार्थ सन २०१९-२० पासून संपूर्ण जगात उद्भवलेल्या कोरोनासारख्या महामारीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास दर आणि राष्ट्रीय उत्पन्न हा कमालीचा खाली आलेला आहे. तो सावरण्यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करावे लागत आहे. त्यामुळे पायाभूत सुविधांवर सरकार खर्च करताना कुठेतरी हात आखडता घेताना दिसते. त्यामुळे पायाभूत सुविधांवर असंख्य अडचणी निर्माण होताना दिसतात.

सारांश:

भारताच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये पायाभूत सुविधांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भारत सरकारने पंचवार्षिक नियोजनाच्या माध्यमातून देशातील रस्ते, वीज, कोळसा, दळणवळण, दूरसंचार सुविधा इत्यादींमध्ये लक्षणीय गुंतवणूक वाढवत नेऊन सुविधांमध्ये ही लक्षणीय वाढ केलेली आहे. म्हणून अलीकडील काळातील अर्थव्यवस्थेचा विचार करता देशात कोळशाचे प्रमाण १९९८६४.५० मेगावॉट इतकी आहे तर औष्णिक विजेचे प्रमाण २४९५६.५ मेगावॉट इतके आहे. तसेच देशात राज्य महामार्ग, राष्ट्रीय महामार्ग इत्यादींच्या लांबी मध्ये देखील लक्षणीय वाढ झालेली आहे. देशात राष्ट्रीय महामार्गाची लांबी डिसेंबर २०२० मध्ये ११४१५८ किलोमीटर इतकी आहे तर राज्य महामार्गाची लांबी १७५०३६ किलोमीटर इतकी आहे. यामुळे शहरे, गावे एकमेकांना जोडली जाऊन देशाचा विकास घडवून येण्यास मदतच होत आहे.

संदर्भ:

1 "List of Power Stations in India." Wikipedia, Wikimedia Foundation, 05 Jan. 2021, en.wikipedia.org/wiki/List_of_power_stations_in_India.

2 "Roads in India." Wikipedia, Wikimedia Foundation, 05 Jan. 2021, en.wikipedia.org/wiki/Roads_in_India.

3 Sahoo, Pravakar & Dash, Ranjan. (2009). Infrastructure Development and Economic Growth in India. Journal of the Asia Pacific Economy. 14. 351-365. 10.1080/13547860 903169340.

महात्मा जोतिराव फुले यांचे शेती विषयक विचार

श्री. प्रतिक चंद्रसेन आवारे
संशोधक विद्यार्थी - मराठी,
ता. वाशी, जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना - महात्मा जोतिराव फुले हे महाराष्ट्रातील थोर समाजसुधारक होते. बहुजन समाजाचे उध्दारक म्हणून त्यांचे जीवन कार्य अत्यंत मोलाचे आहे. महाराष्ट्राच्या समाजकारणात व राजकारणात प्रबोधनाची ज्योत पेटवणारे एक महान विचारवंत म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. महाराष्ट्राच्या इतिहासात खालच्या वर्गांच्या मानवी हक्काबद्दल आवाज उठविणारे आद्य समाजसुधारक म्हणून महात्मा फुले ओळखले जातात. तसेच त्यांना स्त्रीमुक्ती चळवळीचे देखील आद्यप्रवर्तक मानले जाते. त्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे जातीने लक्ष दिलेले दिसून येते. स्त्री-पुरुष समानतेसाठी व स्त्री शिक्षणासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले आहे. स्त्री-पुरुष समानता, स्त्री शिक्षण, अस्पृश्यता निवारण, शेतकरी व कामगारांचे प्रश्न समाजापुढे आणि तत्कालीन इंग्रज सरकारपुढे मांडण्याचे धाडस त्यांनी दाखविले. धार्मिक रूढी, परंपरा व धर्माची कोणत्याही प्रकारची भीडभाड न ठेवता त्यांनी आपले कार्य सुरूच ठेवलेले दिसून येते.

महात्मा फुले यांच्या या कार्यामुळे समाजातील विशिष्ट वर्गांच्या हितसंबंधाला बाधा पोहचली. त्यामुळे त्या वर्गातील लोकांनी त्यांच्या विरोधात ओरड सुरू केली. ब्राम्हण धर्मातील कावेबाजपणा त्यांनी प्रथमच उघडकीस आणला. धर्माच्या नावावर सर्व सामान्य जनतेचे होणारे शोषण प्रथमतः उघड करण्याचे मोठे सामाजिक कार्य त्यांनी केले. स्मृती, पुराणे, श्रुती आणि ब्राम्हणीय ग्रंथांच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या गुलामगिरीतून सर्व सामान्य बहुजन समाजाला मुक्त करण्यासाठी १८७३ साली त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून मानवी प्रतिष्ठा, धार्मिक

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IIJIF)

IQAC Co-ordinator

N.S.P.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

Deena Pandhure

PRINCIPAL

N.S.P.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422101

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November 2020

Special Issue 255

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

[Signature]
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao, Teeshmukh
Arts & Commerce Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

[Signature]
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshm
Arts & Commerce Mahila Mahavidyal
Jail Road, Nashik Road-422101

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
R
E
S
E
A
R
C
H
F
E
L
L
O
W
S
A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

लोकगीत और सिनेमा

प्रा. डॉ. मिनल बर्वे

कै. बिंदु रामराव देशमुख
कला एवं वाणिज्य महिला
महाविद्यालय नाशिकरोड

ई मेल-minalbarve1971@gmail.com

लोकगीत का शाब्दिक अर्थ है जनमानस का गीत, जन-जन का गीत, जन मानस की आत्मा में रचा बसा गीत अर्थात् जो गीत सम्पत्ति की तरह विरासत में मिले वही लोक-गीत है।

लोकगीत जन मानस के कंठ से निकले स्वाभाविक उदगार है जो सनातन काल से हमारे समाज में आनंद की अनुभूति का संचार करने में शाश्वत रहे है। जिनके मधुर गीतों में अपने देश, नगर, गाँव की सौंदी महक चारों ओर छिटकी दिखाई देती है।

साहित्य और सिनेमा का आपस में गहरा संबंध है। साहित्य के बिना किसी भी सिनेमा की संरचना करना यह बात बेमानी होगी। लोकसाहित्य के निर्माण के पीछे एक सामूहिक लोक मानस की भावना जरूरी है। जाहिर है कि सिनेमा जगत में लोक गीतों को तोंड मरोडकर पेश किया जाता है। जिसके कारण सिनेमा की महत्ता बढ़ जाती है। कहते हैं "जब से पृथ्वी पर मनुष्य है तब से गीत हैं आर्य संस्कृति के उद्भव काल से ही वैदिक साहित्य के समांतर लोकभाषा में लौकिक साहित्य का मृजन होता रहा है"। १

लोकगीत और सिनेमा का अध्ययन करने के बाद यह दिखाई देता है कि लोकगीतों में मुख्यतः लोरियाँ, भजन, भावचित्रण, महिनों का वर्णन त्योहार, अनाज, मनुष्य का पोशाख, सामाजिक समस्या, कलाओं का प्रभाव देवी देवताओं का चित्रण विवाह पूर्व के, बाद के गीत, नायक-नायिका का भाव- भावना, तब बधू की विदाई, शादी ब्याह की छेड़खानी, आदि का चित्रण होता है। इस प्रकार वैविध्य भरे गीत सिनेमा में प्रयोग किये जाते हैं। लोकगीत आम आदमी के सुख दुख के क्षणों की आवाज होते हैं, सिनेमा में भी नायक नायिका के माध्यम से सुख-दुख, उत्साह, उमंग, वेदना की वाणी बनकर ही हमारे समक्ष प्रस्तुत होते हैं।

सिनेमा में गीत किसी न किसी गीतकार के नाम से आते हैं पर उनका मूल लोकगीत ही रहा है जैसे सिनेमा लावारिस का गीत।

"मेरे आँगने में तुम्हारा क्या काम है, जो है नामवाला वही तो बदनाम है"। यह प्रसिद्ध गीत उत्तर प्रदेश का है, पर फिल्म में इसके गीतकार के रूप में श्री हरिवंशराय बच्चन को श्रेय दिया गया है। "भूमरो भूमरो श्याम रंग भूमरो, आये हो किस बगिया से यह मिशन कश्मीरी पर गीत है। "पल्लू लटके रे मारो पल्लू लटके" ये कश्मीरी लोकगीत है। चार दिनों का प्यार है रब्बा, बडी लम्बी जुदाई.. लम्बी जुदाई... "हीरो", "चप्पा चप्पा चरखा चले" भाचीस। इस प्रकार ये पंजाबी लोकगीत है।

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

Deena Pandhare

अक्सर लोकगीतों में हृदय की अनुभूतियों को अनुभव किया जा सकता है, नारी मन की विविध अनुभूतियाँ लोकगीतों में झलकती हैं। समुराल जाने को उत्सुक कन्या उपरी मन से कहती है "मैं समुराल नहीं जाऊँगी, डोली रख दो कहारो" चाँदनी। ये सभी लोकगीत सिनेमा में कितने लोकप्रिय हुए हैं, यह हमें मालूम है। अतः लोकगीत और सिनेमा का अनन्याश्रित संबंध यहाँ दिखाई देता है।

लोकगीत के विकास क्रम और उसकी परम्परा की ओर देखे तो इसका विकास अत्यंत प्राचीन रहा है। चरण वैदिक ग्रंथों से लेकर रामायण, महाभारत, आदिकाल, भक्तिकाल, रीतिकाल, आधुनिक काल, छायावाद के आगे भी लोकगीत का विकास दिखाई देता है।

सिनेमा भारत की बीसवीं शताब्दी की देन है। बीसवीं शताब्दी में भारतीय सिनेमा हॉलीवुड और चीनी फिल्म जगत के साथ एक वैश्विक उद्यम बन गया। आज भारत में मल्टी प्लेक्स सिनेमा के लिए भी सरकार प्रोत्साहन दे रही है।

भारतीय सिनेमा में लोकगीत, लोक-कथा लोक-नाट्य लोक-गाथा आदि को नजर में रखकर ऐतिहासिक तत्वों को ध्यान में रखकर सिनेमा की पटकथा तैयार की जाती है। भारतीय टेलीविजन की दुनिया में भी अनेक धारा है। भारतीय टेलीविजन की दुनिया में भी अनेक धारा बाहिकों में लोक कथा एवं लोक गीतों का विशेष महत्व देकर प्रस्तुत किया जाता है।

तेज नारायण शास्त्री ने लिखा है, "लोक गीतों की शक्ति और सीमा का कोई ओर छोर नहीं, ये तलभेदक और प्रसार गामी है आकर्षक और मोहनेवाले हैं"। २

लोकगीतों की क्षमता बहुत परिणामकारक है। अनेक फिल्मों में लोकगीत के माध्यम से भारतीय संस्कारों, परम्पराओं, रीति रिवाजों तथा अनेक विषयों से सम्बन्धित लोकगीत समाज को दिये हैं। उदाहरण के तौर पर देखे तो पुरानी फ़िल्म में नौशाद, रोशन जैसे संगीत कारों ने लोकगीत की विविध शैलियों पर आधारित लोकगीत सिनेमा को दिये हैं। "जिसमें होली आयी रे कन्हारै" दो हसों का जोड़ा बिछुड़ गयो रे। आदि में उत्तर प्रदेश के मिर्जापुर इलाके की कजरी का सुब्र उपयोग किया है। सिनेमा 'बागवान' ३ में होली पर अमिताभ बच्चन के चारों बेटे एकत्र होते हैं, होली मिल जुलकर मनाते हैं।

"अवध में, होली खेले रघुवीरा, अवध में,

हिलि मिलि आवै लोग लुगारै,

भइ महलन मे भीरा अवध में..।"

यह वस्तुतः अवधी के फागुन महीने में गाए जाने वाले एक 'फगुआ गीत' का फिल्मांतरण है, अवधी का वह गीत इस प्रकार है.

" अवध में होली खेले रघुवीरा अवध मा

केकरे हाथ कनक पिचकारी,

केकरे हाथ अबीरा अवध मा..।"

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

Leena Pandhare

PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

थोड़े से परिवर्तन के साथ यही गीत उक्त फिल्म में लिया गया है, फिल्मकार ने लोकगीत का मुखड़ा ले लिया धुन ले ली, अंतरा बदल दिया है।

अमिताभ बच्चन पर ही फिल्माए गए एक अन्य होली गीत में किस तरह लोकतत्व सामहित है देखिए

"रंग बरसे भीगे चुनरवाली रंग बर से

सोने की थाली में जेंबना परोसा

खाय गोरी का यार बलम तरसे, रंग बरसे"। ४

इस गीत के अंतरे के बोल "सोने की थाली में जेंबना परोसा" लोकगीतो से सीधे उठा लिये गये है।

ऐसा नहीं है कि फिल्मों में ही लोकगीतो का प्रयोग हुआ है, बल्कि फिल्मी गीतों का भी लोकगीतो पर व्यापक प्रभाव पडा है। कलाएँ किस प्रकार एक दुसरे का प्रभावित करती है, यहाँ एक उदाहरण देखिए : अवधी का एक लोकगीत है

"नथु निया पे गोली मारे,

संझया बेइमान, नथुनिया पे गोली मारे",

हिंदी फिल्म "दुल्हे राजा" में इस लोकगीत की धुन पर गीत फिल्माया गया-

'अखियों में गोली मारे

लडकी कमाल रे कि

अखियों में गोली मारे

फिर इस धुन की नकल की गई। इस पर लोकगीत बनाए गए अवधी का यह देवीगीत देखिए : गोरी गोरी मैया के काले काले बाल ही मंदिरवा मैया घुमें,

कड़ के सिंगार ही मंदिरवा मा मैया घूमै। ५

सभी लोकगीतों का उल्लेख करना असंभव है। परंतु लोकगीत और सिनेमा इस पर अध्ययन करने के बाद सिनेमा में सभी प्रकार के गीतों का समन्वय देखा जा सकता है। जिसमें बालगीत वृत गीत, गोद भराई, कन्या विदाई जैसे गीतों में लोक गीत की जड़े पाई जा सकती है। हमारी संस्कृति की रुढी, नीति, परम्परा जैसी हैं सब कुछ वैसा ही गीतों में उतर आता है। मानवमूल्य ओर हृदय की अनुभूति व्यक्त करने का एक सबल माध्यम लोकगीत है।

'फिल्म चाक्षुष माध्यम है, जब हम सिनेमा को पर्दे पर देखते हैं' तो जीवन हमें ठीक वैसा ही नजर आता है जैसा हम जीते हैं। सिनेमा समाज के राजनीतिक, सामाजिक और सांस्कृतिक जीवन को कई रूपों में और कई ढंग से प्रभावित कर रहा है। लोकगीत समाज की वाणी होते हैं, सामाजिक सांस्कृतिक पहचान के साथ लोकगीतों में हम जीवन की हर समस्या का निदान ढूँढ सकते हैं, लोकगीत अपने समय की आवाज होते हैं। सामाजिक समस्याओं की तरफ जनता का ध्यान आकर्षित करने में भी वे सक्षम होते हैं।

अतः सिनेमा में लोकगीत अपना व्यापक प्रभाव छोड़ते हैं। बड़ी संख्या में दर्शकों को सिनेमा की व्यावसायिकता का बढ़ाने के साथ सांस्कृतिक तत्वों को प्राणिलोगों को जागृत भी करते हैं। और सिनेमा का घनिष्ठ संबंध है।

IQAC Co-ordinator

N.S.P. Dindu Ramrao Deshmukh

Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Block Road - 422101

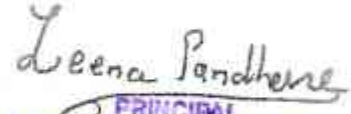

आज वैश्वीकरण हे क्षरे में सिनेमा बाजार बाद से दुर नही है । क्षीरे क्षीरे सिनेमा भी लोकगीतों से दूर होता जा रहा है । सिनेमा की अपसंस्कृति ने लोक संस्कृति को अवश्य चोट पहुंचाई है । भूमंडलीकरण के कारण वैश्विक सिनेमा ने भी भारतीय सिनेमा को नया रंग,रूप एवं वेश-भूषा ही है । निष्कर्षतः सिनेमा को भी लोकगीत के बुनियादी रूप को वापस लाने में आगे बढ़कर अहम भूमिका निभानी होगी, अपने दृष्टीकोण में परिवर्तन लाना होगा । क्योंकि सिनेमा ही लोकगीत की उपदेयता को जीवित रखने का सबसे सशक्त माध्यम है।

संदर्भ ग्रंथ सुची :

1. साहित्य और सिनेमा, सं. डॉ. शैलजा भारद्वाज चिन्तन प्रकाशन प्रथम संस्करण 2013 कानपुर पृ. 84
2. मैथिली लोकगीत, तेज नारायण शास्त्री, पृ. 37
3. बागवान - फिल्म, गीत - अवध में होली खेलै-
4. साहित्य और सिनेमा, सं डॉ. शैलजा भारद्वाज, चिंतन प्रकाशन प्रथम संस्करण 2013. कानपुर पृ. 87
5. वंदी पृ. 89

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

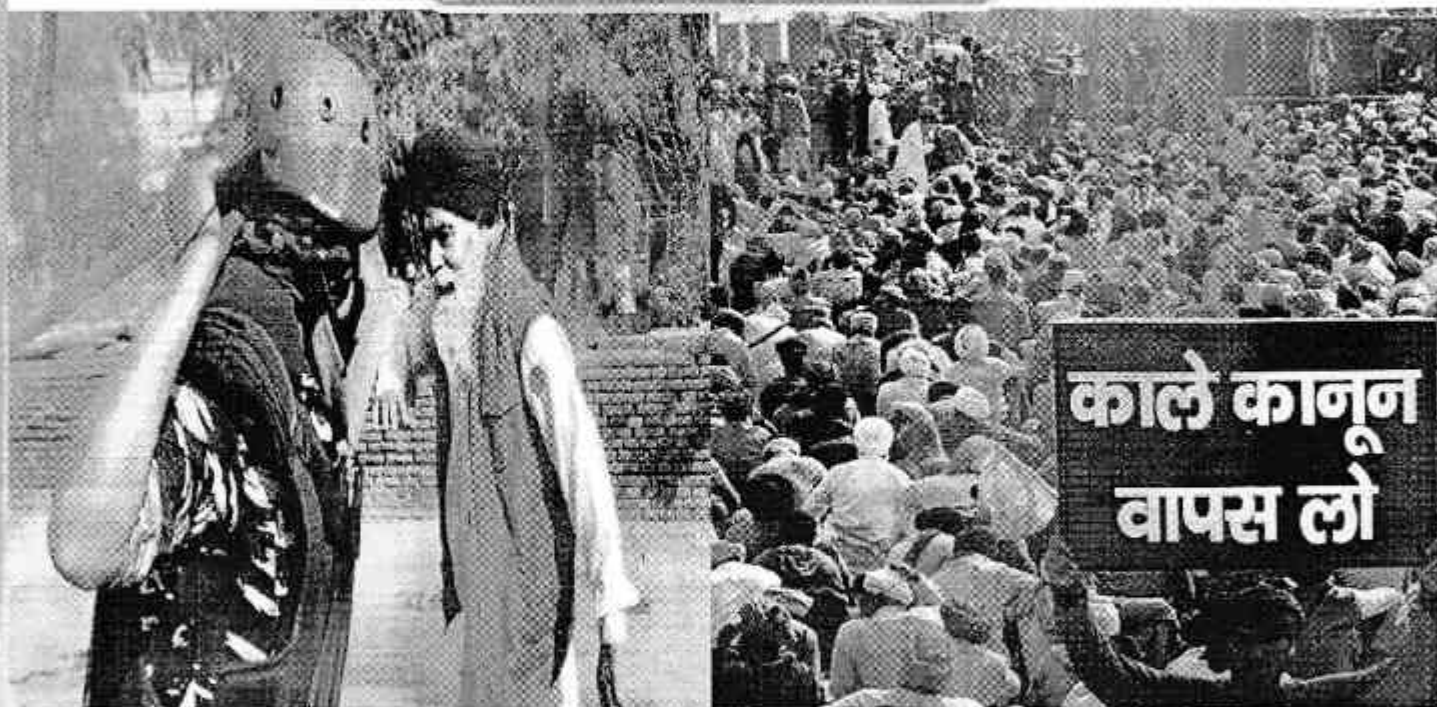
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January 2021

Special Issue 258 (A)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Belder, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

D. B. Dhangar
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh

Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Jail Road, Nashik Road-422101

This Journal is Indexed in:

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Leena Pandhane

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh

Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Jail Road, Nashik Road-422101

रसखान के काव्य में कृष्ण और राधा के विविध रूप

प्रा. डॉ. मिनल बर्वे

कै. विंदुरामरावदेशमुख

कलाएवंवाणिज्यमहिला

महाविद्यालयनाशिकरोड

ईमेल-minalbarve1971@gmail.com

हिंदी साहित्य के रीतिकाल में दो धाराएँ प्रवाहित थीं। एक धारा रीतिबद्ध कवियों की रही, उसमें कवि केशव, जगवंतसिंह, चिन्तामणि देव, भूषण, कुलपतिमिश्र आदि रहे हैं। दूसरी धारा रीतिमुक्त कवियों की रही, जिसमें कवि घनानंद, आलम, ब्रोधो, रसखान आदि रहे हैं। इन कवियों ने राधा और कृष्ण की लीलाओं का उत्तुक्त गान किया है। इस दृष्टि से कृष्ण काव्य परम्परा में रसखान का योगदान महत्वपूर्ण रहा है।

भक्त कवि रसखान के काव्य में कृष्ण की बाललीला से लेकर रासलीला, फागलीला, कुंजलीला आदि विविध लीलाओं का चित्रण दिखाई देता है। वैसे ही ब्रम्हरूपी कृष्ण को पाने के लिए रसखान की गोपियों में इतनी शक्ति है कि वह केवल छद्मियाभर छद्म के लिए कृष्ण को नचवाती है। राधा के भी यौवन, मानवती, सौंदर्य, विरहिणी ऐसे विविध रूपों का चित्रण रसखान के काव्य में दृष्टिगोचर होता है। यहाँ कृष्ण और राधा के विविध रूप पर विचार करणीय है।

रसखान ने कृष्ण के बालरूप का चित्रण इस प्रकार किया है:

"ता जसुदा कहनौ धेनु की ओट डिहोरत ताही फिरेहरि भुलै।

दूँदने कूपग चारि चलै मचलै रज पाँही विधुरि दकुलै।

हेरी हँसे रसखान तबै उर भाल तै हारि के वाद लहु लै।

सौ छवि देखि अनन्दन नन्द जू अंगनि अंग

समात न फुलै।" ?

प्रस्तुत सवैये में कृष्ण की बाललीला संबंधी विविध झांकियाँ प्रस्तुत हैं। कृष्ण को खिलाते समय यशोदा किसी गाय की और में होकर 'ता' शब्द कहती है जिसे सुनकर कृष्ण अपनी और सब बातों के भूलकर यशोदा को दूँदने लगते हैं।

यशोदाजी को दूँदते-दूँदते वे कुछ पग चलकर जब यशोदाजी को नहीं देखते तो मचल जाते हैं और पृथ्वी पर लोटकर अपने बच्चों को धुल-धुसरित कर लेते हैं, तब यशोदाजी उनके पास आती हैं, कृष्ण हँसने लगते हैं। यशोदा जी कृष्ण पर अपना सारा मातृत्व निछावर कर देती हैं।

अतः कृष्ण की बाललीला का सुन्दर एवं स्वाभाविक वर्णन रसखान ने किया है। यह बालरूप का वर्णन मन को हर लेता है।

रसखान के काव्य में कृष्ण के यौवन रूप का चित्रण दृष्टिगोचर होता है। रसखान ने कृष्ण के किशोर की कमनीय क्रीडा एवं यौवन का मंदिर विलास चित्रित किया है। इसमें कृष्ण का गटखटपन अधिक बह जाता है। रासलीला, फागलीला, कुंजलीला, मुरली के स्वर द्वारा, चौरहरण आदि द्वारा यौवन रूप का चित्रण किया है।

रसखान के काव्य में कृष्ण के रास क्रीडा के रूप का भी चित्रण हुआ है। उदाहरण दुष्टय है:

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

"देखते सेज बिछी ही अछ्छी बिप सी भिदगौ मगैर मगरै तन।
ऐसी अचेत गिरी नहिं चेत उपाइ करै सगरी सजनी गनो ।
बोली सयानी सी रसखानि बचै यौ मुनाइ कहै यै। जुवती जन।
देखन कौं चलियै री चलो सब राम रञ्जौ मनमोहन जू वन।"२

उपर्युक्त सवैये में रसखान ने रासलीला के प्रभाव के कारण एक गोपी इतनी भावविभोर हो गई है को उसे अपनी सुधी ही न रही। अर्थात कृष्ण के रासक्रीडा के रूप का प्रभाव दिखाई देता है। अतः कृष्ण का रासरूप अत्यंत सुंदर है।

कृष्ण के फागरूप के चित्रण में कृष्ण और गोपियों के होली खेलना फागरूप के अंतर्गत आता है। फागलीला द्वारा रसखान ने कृष्ण की उन्मुक्तता दिखलाती हैं। कृष्ण ने पिचचारियाँ छोड़ी, होली के गीत गाये तथा गोपियों के हृदय के द्वारों को तोड़कर वह रंग के धाराएँ उनपर बरसा गया। रसखान कहते हैं कि वह रसिक और सुन्दर कृष्ण आज फागुन में होली खेलते समय अपने अनेक अवगुणों को प्रकट कर गया।

रसखान ने कुंजलीला के अंतर्गत श्रीकृष्ण के कुंजरूप का चित्रण बड़े ही सुंदर ढंग से किया है। प्रिया और प्रियकर को प्रेम क्रीडा के लिए कुंज एक महत्वपूर्ण स्थान रहा है:

"रंग भरयो- मुस्कात लला निकम्हीं कल कुंजन ते सुखदाई।

"मैं तब ही निकसी धर ते तकि नेन बिसाल की चोट बलाई।

धूमि गिरी रसखानि तवै हरिनी जिमि खान ललजै गिरि जाई।

ददि गयो घर को सब बन्धन टूटिगो आरज-लाल बडाई।"३

प्रस्तुत सवैये में कुंज से निकले श्रीकृष्ण की शोभा को जो भी गोपी देख लेती है, वह इतनी भाव-विभोर हो जाती है कि उसे कृष्ण के अतिरिक्त और कोई बात ही याद नहीं रह पाती। उसके सारे सामाजिक बंधन टूट जाते हैं और नारी मुलभ लज्जा की प्रतिष्ठा समाप्त हो जाती है। यहाँ कृष्ण का कुंजरूप दिखाई देता है।

रसखान चीरहरण लीला का वर्णन करते हुए कहते हैं कि एक समय की बात है कि सब ब्रज की स्त्रियाँ नहाने के लिए यमुना के जल में उतरी, तभी उनके बस्त्रों को लेकर श्रीकृष्ण कदम्ब वृक्ष की चोटी पर चढ़ गये। स्नान करके जब वे स्त्रियाँ बाहर निकली और चारों ओर देखने पर भी अपने बस्त्रों को न पा सकीं तो क्रुद्ध हो गयीं। जब उन्होंने अपनी हार स्वीकार कर ली तो अनेक प्रकार प्रेमपूर्ण भाव से भरकर कृष्ण ने बस्त्र लौटा दिये और उनसे जो प्रेतपूर्ण बातें की, उनके अमृत जैसे सुखद वचनों को सुनकर सारी स्त्रियाँ आनन्द में डूब गयीं। (छंद क्रं. १४४.)

इसप्रसंग में कृष्ण का चीरहरण रूप दृष्टिगोचर होता है।

मुरली को मोहिनी शक्ति माना गया है। कृष्ण के पास सभी गोपियों को आकर्षित करने के लिए मुरली एक शक्ति-रूपा साधन था। रसखानि ने अपने काव्य में कृष्ण के मुरलीधर रूप को प्रकट किया है:

"जल की न घट भरै भग की न पग धरै

घर की न कछुकरै बैठी भरै साँसुरी।

एकै पुनि लोट गई एके लोट-पोट भई

Deena Pandhara

Dr. Ashi
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

कहै रसनायक सो ब्रज वसितानि विधि।

बधिक कहाये हाय हुई कुल हाँसुरी।

करिये उपाय बाँस डरिये कटाया।

नाहि उपजैगी बाँस नाहि बाजै फेरि बाँसुरी।"४

इस कविता में बाँसुरी के प्रभाव का चित्रण किया गया है। कृष्ण बाँसुरी बजाते तो ब्रज के काम बंद हो जाते थे। अतः स्पष्ट है कि रसखान के काव्य में कृष्ण बालरूप, यौवनरूप, रागरूप, फागरूप, कुंजरूप, चीरहरण रूप, मुरलीधर रूप का चित्रण हुआ है।

श्रीकृष्ण के समान राधा का रूप वर्णन भी रसखान के काव्य का केंद्र रहा है। उन्होंने राधा के सौन्दर्य वर्णन के हेतु अनेक छंद रचे हैं। उसके रूप का एक मुग्धकारी यौवन रूप का चित्रण प्रस्तुत है:

"बाकी मरोर गही भुकुटित लगी आँखियाँ तिरछनि तिया की।

टाँक सी लॉक भई रसखाने सुदामिनी ने दुनि दूनी हिया की।

तो है तरंग अनंत की अंगनि ओप उरोज उठी छतियाँ की।

जीवन जोती तु यौ दम के उसकाई दर्ई ममो बाती दिया की।"५

उपर्युक्त सर्वेये में रसखान ने वयः सन्धि के इस चित्र में राधा के शारीरिक अवयवों के विकास को कितने स्वाभाविक और सरस रूप में अंकित किया है। रसखान ने प्रेम की परिपुष्टता के लिए मान को आवश्यक साधन माना है। रसखान ने मानवती राधा का चित्रण सखियों के माध्यम से इसप्रकार किया है:

"मान की औधि है आधी धरी अरु जौ रसखान डरै डरके तोरिये डर।

नेहरिये नेह न छेडिये पाँ परों ऐसे कटाच्छ महा हियरा हर।

बाल गुपाल को हाल बिलोकि री नैक छुवै किन दै करसो कर।

ना कहिये पर वारति प्रान कहा लख वारि है हों कहिये पर।"६

उपर्युक्त सर्वेये में कोई गोपी मानिनी सखी-राधा को समझाती है। अतः यहाँ राधा का मानवती रूप दृष्टिगोचर होता है। नारी यह सहन नहीं कर सकती कि उसके प्रिय से कोई अन्य नारी प्रेम करें। यदि ऐसा होता है तो उनके मन में जलन होती है। इसी जलन को सौत रूप कहते हैं। सखान की राधा ने मुरली को सौत माना है। निर्जीव एवं शुष्क बाँसुरी जो बाँस से बनी हुई है, ऐसी बाँसुरी पर कृष्ण प्यार करते हैं। इसलिए राधा के मन में जलन हो उठती है। (छंद क्र. ७)

एक और सौत रूप कुब्जा को लेकर रसखान के काव्य में चित्रित हुआ है। कुब्जा एक ऐसी स्त्री है, जो कुरूप दिखाई देती है, उसकी कमर झुकी हुई है, गर्दन टेढ़ी है जो आठ जगहों पर झुकी हुई है, ऐसी कुब्जा पर कृष्ण प्यार करने लगते हैं। (छंद क्र. २३२)

अतः स्पष्ट है कि राधा का सौत रूप में भी चित्रण रसखान के काव्य में दृष्टिगोचर होता है। जब किसी कारण से नायक और नायिका एक दूसरे से दूर हो जाते हैं तो इस दशा को वियोग दशा कहते हैं। यह दशा वियोग दशा तथा विप्रलम्भ शृंगार के अंतर्गत आती है। रसखान के समकालीन कवियों ने वियोग की अवस्था

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Website - www.researchjourney.net

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Email - researchjourney2014@gmail.com

वियोग श्रृंगार को अधिक महत्व दिया है। रसखान के काव्य में वियोग श्रृंगार के पूर्वराग, मान और प्रवास ऐसी तीनहीं। स्थितियों का चित्रण दृष्टिगोचर होता है।

वियोग श्रृंगार के अंतर्गत नायिका की दस दशाएँ अभिलाषा, चिंता, स्मरण, गुणकथन, उद्वेग, प्रलाप उन्माद, व्याधी जड़ता और मरण आदि मानी गयी है। इसमें से केवल प्रलाप और मरण दशा का चित्रण रसखान के काव्य में दिखाई नहीं देता। अन्य सभी दशाओं का चित्रण दृष्टिगोचर होता है। अतः यहाँ राधा का विरहिणी रूप दिखाई देता है।

अतः यह स्पष्ट है कि रसखान का काव्य समकालीन परिवेश से प्रभावित था। रसखान के काव्य के प्रतिपात्र में भक्ति, कृष्णलीला और प्रेम प्रमुख विषय रहे हैं। निष्कर्षतः रसखान एक विध्वर्मी कवि होते हुए भी कृष्ण की अनेक लीलाओं का चित्रण, राधा के विविध रूपों का चित्रण उनके काव्य में दृष्टिगोचर होता है। रसखान का कृष्ण साधारण बालक जैसा लगनेवाला है परंतु उसमें अलौकिक शक्ति है। राधा एक सौन्दर्यशालिनी है। उसका अनूठा चित्रण रसखान ने किया है। रसखान भक्त के रूप में कृष्णभक्ति परम्परा के सिरमौर हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. विद्यानिवास मिश्र-रसखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. ८६, छंद क्र. १६०
२. विद्यानिवास मिश्र-रसखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. १०४, छंद क्र. २४७
३. विद्यानिवास मिश्र-रसखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. ६२, छंद क्र. ५७
४. विद्यानिवास मिश्र-रसखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. ८१, छंद क्र. १४०
५. विद्यानिवास मिश्र-रसखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. ७०, छंद क्र. ९०
६. विद्यानिवास मिश्र-रसखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. ८४, छंद क्र. १४९

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

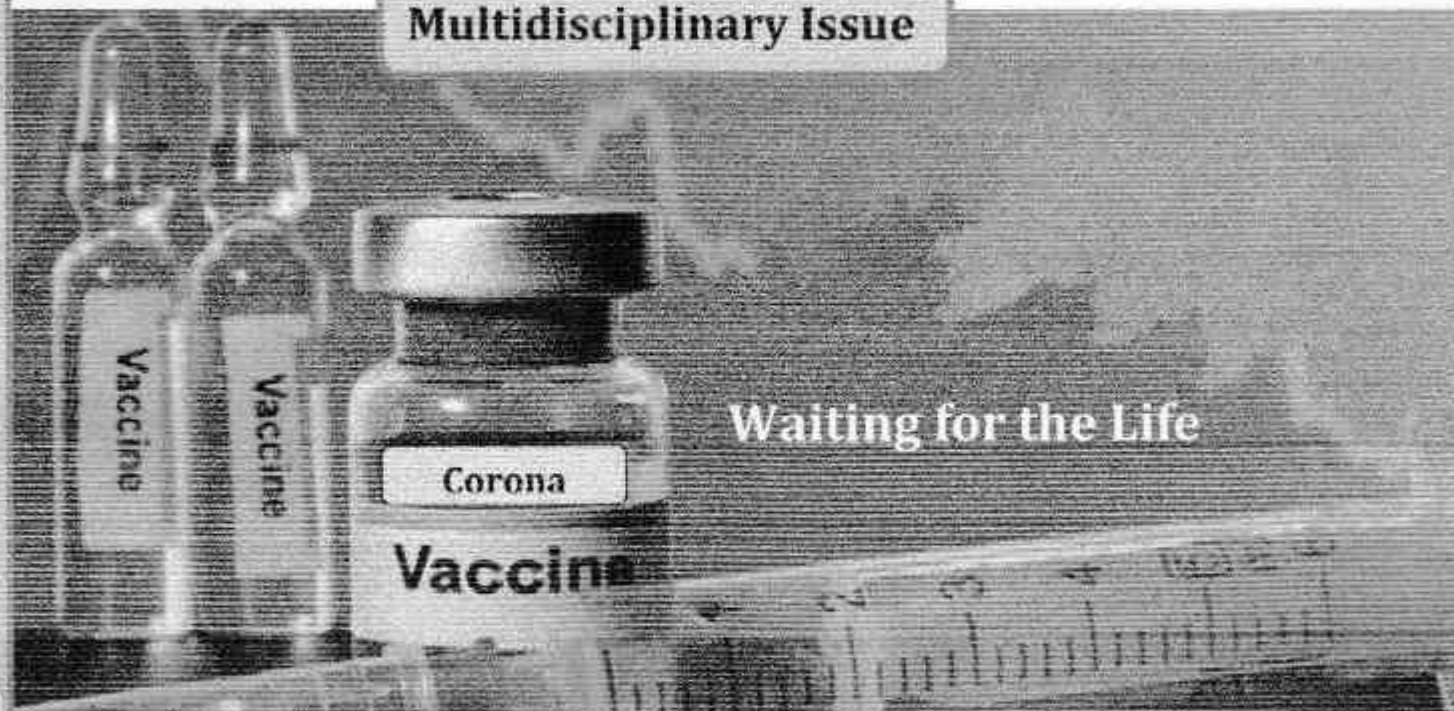
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October - 2020

Special Issue - 253 (A)

Multidisciplinary Issue

Waiting for the Life

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts, Science & Commerce College,
 Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Dr. Munaf Shaikh, Jalgaon (Urdu)

U. Patil
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road - 422 101

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road-422101

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

श्रेष्ठ व्यंग्यकार श्रीलाल शुक्ल

प्रा. डॉ. मिनल बर्वे

कै. बिदू रामराव देशमुख कला एवं वाणिज्य महिला महाविद्यालय,
नासिकरोड

दूरभाष : 9423968189

ई मेल - minalbarve1971@gmail.com

व्यंग्य का जन्म अपने समय की विद्रूपताओं के भीतर से उपजे असंतोष से होता है। दरअसल व्यंग्य एक माध्यम है जिसके द्वारा व्यंग्यकार जीवन की विसंगतियों, खोखलेपन और पाखंड को दुनिया के सामने उजागर करता है। व्यंग्यकार अपनी रचनाओं में ऐसे पात्रों और स्थितियों की योजना करता है जो इन अवांछित स्थितियों के प्रति पाठकों को सचेत करते हैं।

सन 1947 में भारत स्वतंत्र हुआ और देश की आजादी के साथ ही आम आदमी खुशहाली के सपने देखने लगा। परंतु सत्य, सदाचरण, ईमानदारी और कर्तव्यनिष्ठा आदि शाश्वत मूल्यों का स्थान अनेक विसंगतियों ने ले लिया है। आजादी पूर्व देखे गए स्वप्न तो बीसवीं शताब्दी के छोटे दशक तक आते-आते ही खंडित हो गए। व्यक्ति और समाज की आंतरिक जटिलताओं के साथ-साथ अर्न्तविरोध भी बढे है। व्यक्ति निजी स्वार्थतक सीमित होकर रह गया है। ये विसंगतियाँ और जटिलताएँ व्यंग्य के लिए आधारभूमी बनी। स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य में व्यंग्य का पर्याप्त सृजन हुआ है। निरंतर बढती सामाजिक विपमताओं से विक्षुब्ध होकर करुणापूर्ण व्यंग्य लेखन की एक लम्बी परम्परा मिलती है।

हरिशंकर परसाई इस व्यंग्य परम्परा के प्रतिनिधी रचना कार है। उनकी रचनाएँ आजाद भारत का सृजनात्मक इतिहास कही जा सकती है। स्वतंत्र भारत के सकारात्मक-नकारात्मक सभी पहलुओं की परसाई ने बखूबी पडताल की है। परसाई की सृजनशील हृष्टि निम्नवर्गीय सामान्य आदमी से प्रारम्भ होकर बहुराष्ट्रीय समस्याओं तक को अपने भीतर समेटती है। परसाई के बाद श्रीलाल शुक्ल, शरद जोशी, लतीफ घोषी वर्तमान व्यंग्य लेखकों में नरेन्द्र कोहली, हरीश नवल, ज्ञान चतुर्वेदी, शंकर पुणतांबेकर आदि प्रमुख नाम लिये जा सकते हैं। नए व्यंग्यकारों में आलोक पुराणिक, डॉ. लेहलता पाठक, पीयूष पांडे, अशोक गौतम आदि अनेक प्रमुख व्यंग्यकार रहे हैं।

इन सभी व्यंग्यकारों में श्रीलाल शुक्ल स्वातंत्र्योत्तर हिंदी व्यंग्यकारों में एक महत्वपूर्ण हस्ताक्षर है। रागदरबारी नामक कालजयी रचना के द्वारा हिंदी व्यंग्यकारों में श्रीलाल शुक्ल ने अपना एक विशिष्ट स्थान बना लिया। साहित्य अकादमी पुरस्कार से सम्मानित 'रागदरबारी' रचना के द्वारा उन्होंने व्यंग्य को एक सामाजिक प्रतिष्ठा दिलाई। उपेन्द्रनाथ अशक, श्रीलाल शुक्ल के समूचे व्यंग्य - साहित्य की विशेषताओं को मद्देनजर रखते हुए लिखते हैं- " श्रीलाल शुक्ल ऐसे सशक्त लेखक है जिन्होंने व्यवस्था के अंदर रहते हुए नितान्त निर्मम और निरपेक्ष भाव से उसे बीच बाजार नंगा कर दिया। " १

यहाँ श्रीलाल शुक्ल के व्यंग्य साहित्य का विचार करणीय है। 'अंगद का पाँव' उनका पहला व्यंग्य संग्रह है। अंगद का पाँव शीर्षक की सभी रचनाएँ हमारे जीवन, हमारे समाज से हमें साक्षात्कार करवाती हैं।

Coordinator
N.S.P.M's L.M. Singh
Arts & Commerce Manila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

Leena Pandhare
PRINCIPAL
N.S.P.M's L.M. Singh
Arts & Commerce Manila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

संग्रह की पहली रचना संस्कृत पाठशाला में प्रसाद के माध्यम से लेखक ने समाज के अधिकचरे अध्यापकों पर करारा व्यंग्य किया है। 'पुराना पेंटर और नयी कलम' नामक रचना में लेखक आधुनिक चित्रकला का एक नमूना पेश करते हैं। पैसा देकर ये लोग आर्ट गैलरियों में अपनी पेंटिंग सजा लेते हैं। ऐसे चित्रकारों को लेखक ने आड़े हाथों लिया है "प्रोफेसर साहब! असल बात यह है कि आजकल की चित्रकला के बारे में आप कुछ नहीं जानते। इसकी सुन्दरता समझने के लिए आँख नहीं, दिमाग चाहिए?" 2

'प्रभात-समीकरण उर्फ सुबह की हवाएँ' व्यंग्य के द्वारा लेखक आज के फिल्मों पर व्यंग्य करते हैं। 'वैलगाडी से' रचना में तीन विद्यार्थियों द्वारा अलग-अलग ढंग से वैलगाडी यात्रा को प्रतीकात्मक ढंग से व्यक्त किया गया है। इस व्यंग्य रचना के द्वारा लेखक ने प्रजातांत्रिक सरकार की कार्यप्रणाली का चित्र पेश किया है। 'दो पुराने आदमी' में पुरानी पीढ़ी के लोग नयी पीढ़ी के लोगों को अयोग्य बताते हैं, उम पर व्यंग्य है। अतः 'अंगद का पाँव' व्यंग्य संग्रह में जितने भी व्यंग्य संग्रहीत हैं वे सब ऐतिहासिक राजनैतिक, साहित्यिक, पौराणिक और सांस्कृतिक हैं। 'अंगद का पाँव' व्यंग्य संग्रह की चर्चा करते हुए प्रसिद्ध कथाकार कमलेश्वर लिखते हैं - "अंगद का पाँव' की व्यंग्य रचनाओं ने हिंदी को नितान्त विलक्षण चरित्र तथा निजी महक दी। लोगों ने यह अनुभव करना प्रारम्भ कर दिया कि यह भाषा अब व्यंग्य तथा कटाक्ष की सूक्ष्मताओं को ग्रहण करने के लिए परिपक्व तथा तत्पर है।" 3

'यहाँ से वहाँ' व्यंग्य संग्रह की पहली रचना 'लखनऊ' रिपोतीज शैली में लिखी हुई है। शुक्लजी राजनीति के हर पहलू से परिचित हैं। इसलिए एक नेता के खोखले आदर्श और उसके दंभी चरित्र को उदघाटित करते हैं। 'एक खानदानी नौजवान' में शुक्ल जी ने ऐसे चरित्र पर व्यंग्य किया है जो दहेज का पक्षपाती हैं। 'भारतीय इतिहास का स्वर्णिम पृष्ठ' में आज की वर्तमान व्यवस्था पर लेखक ने व्यंग्य किया है। 'जैसी करनी वैसी भरनी' एक बोध - कथा में घूसखोरी तथा मनुष्य की लोलुपवृत्ति पर व्यंग्य है। 'देवता-पुराने और नये' व्यंग्य रचना में विभिन्न प्रकार के भक्तों पर व्यंग्य है। 'एक मुकदमा' व्यंग्य रचना में कवि के स्वभाव पर तथा न्यायालयों के न्याय पर पर कटाक्ष है। 'कुत्ते और कुत्ते' में भ्रष्टाचारी व्यापारियों पर तथा व्यापारियों का कुत्ता बने एक आयकर विभाग के अधिकारी पर व्यंग्य है। 'भविष्य निर्माण का कारखाना' में समाज के चार आधार स्तंभ नेता, जनता, पुलिस और विद्यार्थी पर व्यंग्य है।

'यहाँ से वहाँ' व्यंग्य संग्रह के अनेक रचनाओं में यह दिखाई देता है कि हारे हुए नेता, निजी संस्था, समिती, रोमान्टिक प्रेम, दो मित्र, पत्नी के अतिशय प्रेम के द्वारा व्यक्ति कैसे अज्ञातवास में चला जाता है, ग्रामीण वर्ग का भ्रष्ट आचरण, अभिजात्य प्रतीक, विदेशभ्रमण आदि विषयों पर श्रीलाल शुक्ल ने व्यंग्य किया है।

'मेरी श्रेष्ठ व्यंग्य रचनायें' श्रीलाल शुक्ल का तीसरा व्यंग्य संग्रह है। 'कुत्ते की पिल्ले को नसीहत' रचना में हमारी गुलाम मानसिकता पर व्यंग्य है। 'एक जीते हुए नेता से मुलाकात' रचना में लेखक ने राजनीति प्रशासन, मानवीय प्रवृत्ति, बैंकारों को एक ही व्यंग्य रचना में देखा है। 'रबींद्र जन्मशती की रिपोर्ट'

IQAU Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ranjan Deshmukh

Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ranjan Deshmukh

Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

मे सम्मेलन प्रेमियो पर व्यंग्य है। एक शोक प्रस्ताव ' रचना में कलाकार की मृत्यु पर जो शोकसभा आयोजित होती है। उसमें नितांत औपचारिकता के अलावा और कुछ नहीं होता उस पर कटाक्ष है।

' मेरी श्रेष्ठ व्यंग्य रचनायें ' के अनेक रचनाओं में कवि स्वभाव, प्रशासन, सम्मेलन, शिक्षा, राजनीति, शोध कार्य के पुराने ढाँचे, प्रायमरी स्कूल के अध्यापक, समाज की असमानता, शहरी और देहाती समाज की तुलना, अमीरों के खर्च, छात्रों की अनुशासनहीनता, राजनीतियों का व्यवहार, जीवन की विसंगतियाँ आदि विषयों पर श्रीलाल शुक्ल ने व्यंग्य किया है।

' उमराव नगर में कुछ दिन ' श्रीलाल शुक्ल का चौथा व्यंग्य संग्रह है। ' उमराव नगर में कुछ दिन ' इस व्यंग्य संग्रह के माध्यम से लेखक स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाज में व्याप्त विसंगतियों पर प्रहार करते हैं। ' कुन्ती देवी का झोला ' में पुलिस और डाकुओं का वर्णन लेखक ने सामान्य कथा के रूप में किया है। ' कुन्ती देवी का वह झोला ' खदर का है और गाँधीवादी है। यह व्यंग्य कथा सत्ता, पुलिस और अपराधी तत्वों से उलझ जाती है। ' मम्मीजी का गधा ' में लेखक राजनीति द्वारा मनुष्य के इस्तेमाल की नियति को व्यंग्यात्मक धरातल पर ले आते हैं। इस रचना में कहीं प्रशासन पर व्यंग्य है तो कहीं राजनीति पर। ' उमराव नगर में कुछ दिन ' रचना में अमिताभ खरे लिखते हैं - " यह एक अत्यंत महत्वपूर्ण और अलग से स्वतः संपूर्ण विवेचना की अपेक्षा रखनेवाली उल्लेखनीय रचना है, जो अनेक उपशीर्षकों के जरिए, किस्सा - दर किस्सा विस्तार पानेवाली अरेबियन नाइट्स की कथा शैली का प्रयोग करती है।" 4

' कुछ जमीन पर कुछ हवा में ' श्रीलाल शुक्ल का पाँचवा व्यंग्य संग्रह है। ' होरी और उन्नीस सौ चौरासी ' व्यंग्य रचना में किसानों की दयनीय दशा का वर्णन तथा अधिकारियों व सुदखोरों की सुदखोर वृत्ति का उदघाटन लेखक ने किया है। ' एक बेचैन रिश्ता : सत्ता और संस्कृति ' निबन्ध में सत्ता और संस्कृति के बीच संबंध को लेखक ने व्यंग्य के सहारे आलेखित किया है। ' राजनीतिज्ञ की पंचायत ' में स्वातंत्र्योत्तर भारत में नेतृत्व करनेवाली पंचायतों पर व्यंग्य है। एक देहाती की नजर में शहर के सौ मीटर व्यंग्य है। इसप्रकार इस संग्रह की सभी रचनाएँ श्रीलाल शुक्ल के व्यक्तित्व का हमें परिचय कराती हैं।

' आओ बैठ ले कुछ देर ' श्रीलाल शुक्ल का छठा काव्य संग्रह है। ' गेहूँ की तलाश ' रचना में लेखक ने किसान की दयनीय स्थिति पर बात की है। ' अपनी अपनी डफली ' व्यंग्यरचना में राजनीति और शेयर बाजार का चित्रण है। ' बसंत और बजट ' के दिन इस रचना में लेखक ने नोकरशाही पर व्यंग्य किया है। ' प्रोफेसर! प्रोफेसर! ' रचना में व्यंग्यकार ने प्रोफेसर शब्द कितना धटिया हो गया है उस पर अपने विचार प्रस्तुत किये हैं। इसप्रकार समाज, साहित्य, राजनीति, पत्रकारिता, फिल्म और भाषा सम्बन्धी श्रीलाल शुक्ल ने अपने विचार व्यक्त किये हैं। ये लेख अर्थवान भी हैं और चिन्तन परक भी हैं व्यंग्य-विनोद का रंग इन लेखों पर चढ़ा हुआ अनुभव होता है।

' अगली शताब्दी का शहर ' श्रीलाल शुक्ल का सातवाँ व्यंग्य संग्रह है। इस संकलन में हास्य - व्यंग्य, कहानी, निबंध, संस्मरण और आत्मकथा है। अगली शताब्दी का शहर रचना में एक गँवार व्यक्ति कितनी

IQA Co-ordinator

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh

PRINCIPAL
N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

उखाड-पछाड के बाद राज्य का मुख्यमंत्री बनता है। लेखक उसके चरित्र पर व्यंग्य करते हैं। हिंदी कथा साहित्य और सामाजिक यथार्थ में आज के भारतीय समाज की दयनीयता का चित्रण है। 'हिमालय के दो सप्ताह' इस संग्रह की सबसे पुरानी रचना है। 'शिष्टाचार' उनका संस्मरणात्मक निबंध है।

उपयुक्त श्रीलाल शुक्ल के व्यंग्य रचनाओं का अध्ययन करने के बाद यह परिलक्षित होता है कि उन्होंने व्यक्ति, समाज, राजनीति, फिल्म ऐसे अनेक विषयों पर अपना व्यंग्यात्मक लेखन किया है। व्यंग्य के शब्द काट-छाटकर तथा सज-संवारकर प्रयोग में लाये गए हैं। 'गागर में सागर' भरने की कला श्रीलाल शुक्ल के व्यंग्य लेखन में दिखाई देती है। अंगद का पाँव संग्रह से एक उदाहरण देखिए - " आज के साहित्यिक, साहित्यिक नहीं - लटैत है लटैत।" ५

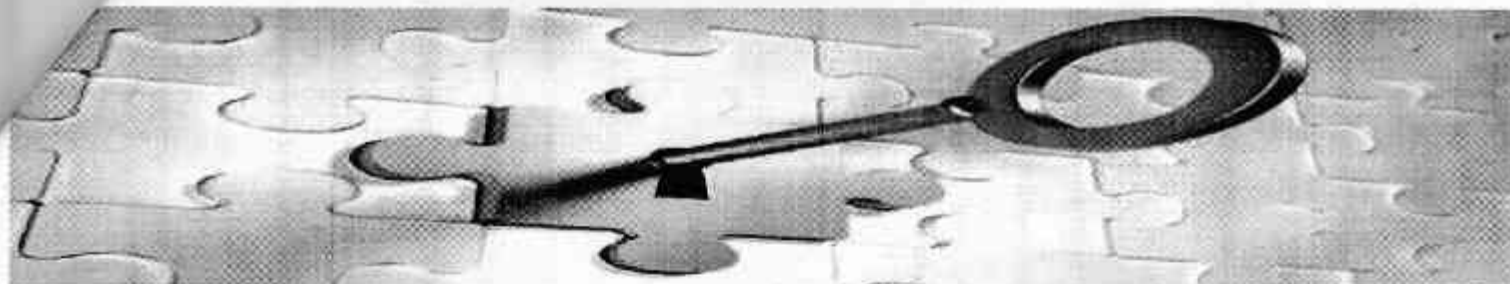
निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि श्रीलाल शुक्ल का व्यंग्य साहित्य विशिष्ट है। उनमें संवेदनशीलता तथा अभिव्यक्ति प्रणाली के दर्शन होते हैं। शुक्लजी अपने युग के प्रति सचेत दिखाई देते हैं। वह पाठकों की संवेदना को झकझोर देते हैं। अतः उनके व्यंग्यलेखन में विविधता और वैचारिक मौलिकता के दर्शन होते हैं। इसलिए श्रीलाल शुक्ल स्वातंत्र्योत्तर हिंदी व्यंग्यकारों में एक महत्वपूर्ण व्यंग्यकार रहे हैं।

संदर्भसूची

1. डॉ. सुरेश पटेल, श्रीलाल शुक्ल : एक अध्ययन, पृ.308 प्रथम संस्करण, 2009, साधना प्रकाशन, कानपुर- 21
2. श्रीलाल शुक्ल, अंगद का पाँव पृ. 44 द्वितीय संस्करण: 1988, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली.
3. डॉ. चन्द्र प्रकाश मिश्र 'रागदरबारी' कृति से साक्षात्कार, पृ.23
4. डॉ. सुरेश पटेल, श्रीलाल शुक्ल : एक अध्ययन, पृ.321 प्रथम संस्करण - 2009, साधना प्रकाशन, कानपुर 21
5. श्रीलाल शुक्ल, अंगद का पाँव, पृ.112, द्वितीय संस्करण 1988, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली.

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Manila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Manila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

Category

INDEXED JOURNAL

SUGGEST JOURNAL

JOURNAL IF

REQUEST JOURNAL

DOWNLOAD LOGO

CONTACT US

COPYRIGHT CERTIFICATE

SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dharmaj Dhargar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7704752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

Research Journey

Due to large number of application please allow us time to update your journal

SJIF 2018:

Previous evaluation 5

Under evaluation

2017: 6.261

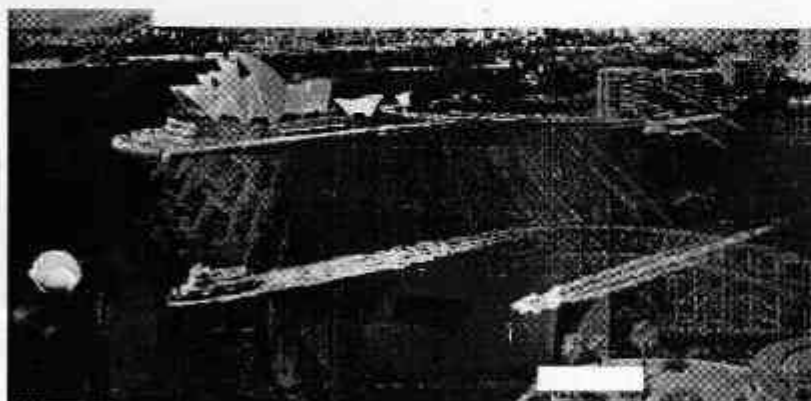
Area: Multidisciplinary

2016: 6.087

Evaluated version: online

2015: 3.986

2014: 3.009

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Get Involved

Home

Evaluation Method

Journal List

Apply for Evaluation/Free Service

Journal Search

Recently Added Journals

Research Journal	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.885
2015	0.670

Main title

Research Journey

Other title [English]

Research Journey

Abbreviated title

ISSN

2348-7143 (E)

URL

<http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET>

Country

India

Journal's character

Scientific

Frequency

Quarterly

License

Free for educational use

Texts availability

Free

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

Leena Pandhara
PRINCIPAL

Free for educational use
Free
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101